

Р
ЕЙМСЬКЕ
ЄВАНГЕЛІЄ

Дослідження

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Гнатенко Людмила** — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу кодикології та кодикографії Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (м. Київ, Україна)
- Корнієнко Вячеслав** — доктор історичних наук, старший науковий співробітник, заступник генерального директора з наукової роботи Національного заповідника «Софія Київська» (м. Київ, Україна)
- Луняк Євген** — доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України, професор Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (м. Ніжин, Україна)
- Мойсієнко Віктор** — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Житомирського державного університету ім. Івана Франка (м. Житомир, Україна)
- Нікітенко Надія** — доктор історичних наук, професор, завідувач науково-дослідного відділу «Інститут «Свята Софія»» Національного заповідника «Софія Київська» (м. Київ, Україна)
- Яницька Поліна** — мистецтвознавець (м. Київ, Україна)
- Ясинецька Олена** — кандидат історичних наук, завідувач сектору міжнародного співробітництва Національного заповідника «Софія Київська» (м. Київ, Україна)

ЗМІСТ

- Реймське Євангеліє — шлях додому /Неля Куковальська/ 6
- Надія Нікітенко, Вячеслав Корнієнко**
Реймське Євангеліє — унікальна пам'ятка
українсько-чеської церковної книжності 8
- Євген Луняк**
Реймське Євангеліє і таємниці його походження 15
- Людмила Гнатенко**
Реймське Євангеліє — унікальна кирилично-глаголична писемна
пам'ятка (палеографічно-кодикологічна розвідка) 31
Бібліографія Реймського Євангелія 58
- Віктор Мойсієнко**
Кирилична частина Реймського Євангелія — важлива пам'ятка
давньоруськоукраїнської книжної писемності 68
- Поліна Яницька**
Художнє оформлення Реймського Євангелія 93
- Олена Ясинецька**
Родина Анни Ярославни в історичних особах і пам'ятках
культурної спадщини 107

РЕЙМС

Українські вчені Людмила Гнатенко та Віктор Мойсієнко досліджують оригінал Реймського Євангелія. Франція, Бібліотека Карнегі м. Реймс, вересень 2019 р.

Людмила Гнатенко

РЕЙМСЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ – УНІКАЛЬНА КИРИЛИЧНО-ГЛАГОЛИЧНА ПИСЕМНА ПАМ'ЯТКА (палеографічно-кодикологічна розвідка)

Реймське Євангеліє – унікальна рукописна кирилично-глаголична пам'ятка, до складу якої входить кириличний рукопис XI ст., писаний у давній київській Русі, та глаголичний XIV ст., створений у Чехії. Пам'ятка поєднує два християнські світи, кириличну й глаголичну книжну релігійну писемність. В ній відображена як східна слов'янська православна літургійна традиція, так і західна католицька; перша – в кириличній частині, друга – в глаголичній.

Кирилична частина Реймського Євангелія¹ є фрагментом Євангелія апракосу, пам'ятки часів християнської єдності, написаної до розділення на західну католицьку й східну православну церкву 1054 р. Вона є найближчою до початку слов'янської писемності релігійною пам'яткою давньої Русі і найдавнішою з відомих рукописних книг, яка була створена в київському великокняжому скрипторії й, вірогідно, належала до бібліотеки Ярослава Мудрого, започаткованої, як згадується у «Повісті минулих літ», великим київським князем у 1037 р. Княжа книгозбірня налічувала, за підрахунками вчених, 950 книг², до складу якої входили й найраніші християнські релігійні книги, писані глаголичним та кириличним письмом. Саме РЄк може очолити збережений до наших днів давньоруський (давньоукраїнський) спадок рукописних пам'яток. Євангеліє написано, за переконанням Л. Жуковської, у київському скрипторії в 1-й половині XI ст., можливо, навіть на його початку, тобто неза-

¹ Далі Реймське Євангеліє позначається: як кодекс – РЄ; кирилична частина – РЄк; глаголична частина – РЄгл.

² Запаско Я. П. Українська рукописна книга. Львів: Світ, 1995. (Сер.: Пам'ятки книжкового мистецтва). С. 15.

баром після хрещення Русі в 988 р.³ РЄк було створено в одному із найперших писемних скрипторіїв Русі — найімовірніше, у княжому скрипторії Ярослава Мудрого⁴. Можемо говорити про два етапи розвитку цього скрипторію. РЄк належить до книгописної школи київського скрипторію Ярослава Мудрого (1025—1054), який характеризується виготовленням рукописів, ілюмінація яких знаходиться, за твердженням В. Пуцька, в руслі греко-східної художньої традиції, успадкованої від болгар. Найбільш яскравим її зразком є кирилична частина Реймського Євангелія. З цим рукописом за стилем оформлення поєднуються в одну групу такі ілюміновані кодекси, як Чудовський Псалтир⁵ першої половини XI ст., Пандекти Антіоха та Туровське Євангеліє другої половини XI ст. Всі ці пам'ятки книгописання видають, зауважує вчений, руку писців одного кола, а Турівське Євангеліє ще є й зв'язуючою ланкою між Реймським Євангелієм, до 1044 р., і Остромировим 1056—1057 рр.⁶ Сам рукопис засвідчує, що скрипторій був досить великий; над створенням книг працювали транслітератори з глаголиці на кирилицю, переписувачі з кириличних рукописів, перекладачі, редактори, художники, майстри з вироблення пергаменту та палітурники.

До книжного центру Русі привозили книги з різних християнських країн, в процесі чого київські книжники опановували правописні особливості різних писемних шкіл. У період становлення давньої книжної писемності на Русі існували три правописні школи: дві одноєрові, з використанням тільки одного *ъ* чи *ь*, та двоєрова (*ъ*, *ь*). Давньоруська (давньоукраїнська) писемна традиція сягає переважно східноболгарської — преславської⁷, й приймає написання книг за нормами цієї книжної школи. Вихідною правописною нормою кириличних пам'яток цієї школи письма є двуєрова (*ъ*, *ь*) і чотириюсова (*ѡ*, *ѣ*, *ѥ*, *ѧ*), кодифікована в преславських скрипторіях епохи Симеона (893—927). За нормами цієї книжної школи створено в Києві найдавнішу зі збережених, точно датованих книг — Остромирове Євангеліє 1056—1057 рр. Інші орфографічні школи або відображають просту транслітерацію кирилицею глаголичних пам'яток, або є гібридними, і відповідно, на думку А. Турилова, молодшими, хоча хронологічний розрив може бути мінімаль-

³ Жуковская Л. П. Архангельское Евангелие 1092 года — уникальный памятник древнерусской славянской письменности // Архангельское Евангелие 1092 года. Исследование. Древнерусский текст. Словоуказатели / Изд. подгот. Л. П. Жуковская, Т. Л. Миронова. М.: Скрипторий, 1997. С. 5.

⁴ Див. окрему працю Т. Миронової, підґрунтям для якої стали основні графічні та орфографічні особливості Реймського Євангелія: Миронова Т. Л. Графика и орфография рукописных книг киевского скриптория Ярослава Мудрого. Москва: РГБ, 1996.

⁵ Тут і далі див. Список рукописних джерел.

⁶ Пуцко В. Г. Иллюминированная древнерусская книга XI—XIII в. // Древняя Русь: вопросы медиевистики. 2001. № 3 (5). С. 45.

⁷ Турилов А. А. Две забытые даты болгарской церковно-политической истории IX в. (К вопросу формирования болгарского варианта церковного месяцеслова в эпоху Первого царства) // Турилов А. А. Межславянские культурные связи эпохи Средневековья и источниковедение истории и культуры славян: Этюды и характеристики. М.: Знак, 2012. С. 103.

ним⁸. Обидві одноєрові школи були відомі, за переконанням І. Тота, спочатку тільки на півдні Русі і звідтіля розповсюдилися в інші центри культури давньої Русі. Новгородська берестяна грамота № 109 та інші дають право бачити в них північне застосування одноєрової школи з љ, ...яка в Новгороді знайшла використання не тільки в церковній, але і в світській писемності⁹. Яскравим представником цієї школи можна вважати Новгородський псалтир¹⁰, одночасний, за атрибуційними даними, з РЄк.

На початку XI ст. саме в київському скрипторії (скрипторіях) були прийняті орфографічні норми одноєрової писемної школи (ь). Поширення одноєрової орфографії з љ (= љ, љ) І. Гибилов оцінює як результат орфографічної реформи, проведеної в палаці Симеона, яка знайшла підтримку в особі болгарського царя¹¹. З положення І. Гибилова випливає, що одноєрові пам'ятки є давнішими за своїм походженням, ніж це раніше передбачалося дослідниками¹². З переписаних книг до середини XI ст. (до 1054 р.) збереглася в оригіналі¹³ переважно тільки кирилична частина РЄ, яка є безцінним свідком існування окремої писемної школи, основною особливістю якої був одноєровий (ь) і двоюсовий (ѡ, ѣ) правопис із відсутністю йотованих букв. Ця школа була однією з найраніших, яка, вірогідно, до середини XI ст. припинила своє існування. РЄк є дивовижним ще й тим, що в ньому багато руських (давньоукраїнських) елементів, порівняно з іншими збереженими тогочасними пам'ятками.

Одноєрові школи (ь чи љ), які не відповідали в такому ступені давньоруській фонетичній системі двуєрової школи, поступово витіснялася рукописами, які належали саме до неї¹⁴. Повний і послідовний перехід від одноєрових до двуєрових шкіл був свідомим й одним із найважливіших чинників становлення давньоруської (давньоукраїнської) орфографії, вироблення характерних особливостей власної редакції книжних пам'яток.

⁸ Флоря Б. Н., Турилов А. А., Иванов С. А. Судьбы кирилло-мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия. СПб.: Алетейя, 2000. С. 113.

⁹ Тот И. Х. Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв. София: Болгарская академия наук, 1985. С. 142. Т. Миронова переконана, що одноєрова писемна школа з љ розвинулася в книжному центрі Новгорода і тільки потім була поширена в київських скрипторіях: *Миронова Т. Л.* Хронология старославянских и древнерусских рукописных книг X–XI вв. Москва: Русская книга, 2001. С. 205, 206, 207–208; *Миронова Т. Л.* Графика и орфография рукописных книг киевского скриптория... С. 55–56.

¹⁰ Зализняк А. А., Янин В. Л. Новгородский кодекс первой четверти XI в. – древнейшая книга Руси // Вопросы языкознания. 2001. № 5. С. 3–25; *Соболев А. Н.* Новгородская псалтырь XI века и её антиграф // Вопросы языкознания. 2003. № 3. С. 113–143.

¹¹ *Gălăbov Iv.* La rotonde de Syméon dans l'histoire du vieux-bulgare littéraire // *Byzantinoslavica* 18. 1967. P. 108. Цитується за роботою: Тот И. Х. Русская редакция древнеболгарского языка...

¹² în același mod. P. 114–116.

¹³ У 1047 році була переписана Упирем Лихим для новгородського князя Володимира Ярославовича «Книга пророків», яка дійшла до нашого часу в списках кінця XV – початку XVI століття. Див.: *Столярова Л. В.* Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаментных кодексов XI–XIV веков. М., 2000. С. 10–13, № 1–4.

¹⁴ Тот И. Х. Русская редакция древнеболгарского языка... С. 143.

Науково усталена назва книги «Реймське Євангеліє»¹⁵, надана за місцем зберігання у французькому місті Реймс, не відповідає її змістові. Пам'ятка є конволютом невеликого розміру в 4°, на 54 пергаменних аркушах, який складається з двох різножанрових та різночасових рукописів: частини місяцеслова Євангелія апракосу короткого, писаного уставним кириличним письмом у XI ст., та читань зі Старого й Нового Завіту, писаних хорватським кутастиим глаголичним письмом із чехізмами у 1395 р. Після завершення роботи над глаголичним рукописом, обидва рукописи були поєднані в одну книгу, взятую в коштовну оправу-мошчевик, оздоблення якої наразі втрачено. Основні дані про книгу та її побутування, безпосередньо про оздоблення її оправу засвідчує архівний інвентарний запис кафедрального собору Реймської Богоматері від 1669 року: «... книга, в якій прописані Євангелія на грецькій і сирійській мовах, або, згідно з думкою деяких, на слов'янський, із дару кардинала Лотарингського, зробленого напередодні Великодня 1574 р. Вона покрита з одного боку окладом із позолоченого срібла з багатьма яхонтами і п'ятьма кришталевими каменями, під якими зберігається безліч мощей, а саме: дерев'яний хрест із древа Чесного Хреста Господнього, а також мощі святих апостолів Петра і Филипа, святого папи Сильвестра, святого Кирила, святої Марфи, святої Маргарити, частки губки і пояса Господа нашого. По чотирьох кутах срібні, покриті емаллями, фігури орла, людини, лева і вола — символи чотирьох євангелістів. Книга ця походить зі скарбниці константинопольської, вважають, що вона від самого святого Ієроніма. Вага її шість марок і шість унцій»¹⁶. Прикраси з оправы були зняті після французької революції, імовірно в 1793 р.¹⁷, їх доля невідома.

У кінці книги наявний колофон 1395 р., писаний чеською мовою хорватським глаголичним письмом. Запис відноситься до всього кодексу, в ньому

¹⁵ Манускрипт в історіографії проходить під різними назвами: «Коронаційний текст», «Книга ангелів», «Слов'янське Євангеліє», «Сазаво-Эмауское Благовествование, ныне же Ремское...». Під назвою «Реймське славянське Євангеліє» здійснено факсимільне видання 2017 р., при цьому у вступі до нього вказано (?!), що рукопис має дивовижну назву: «Liber evangeliorum et epistolarum, ad usum ecclesiae SS. Hieronymi et Procopii Pragensis, vulgo «Texte du sacre» [Книга Євангелій и Посланий для использования в Пражской церкви свв. Иеронима и Прокопия, или обыкновенно “Коронационный текст”]». Такої назви у кодексі немає, під таким заголовком уміщено його археографічний опис у каталозі: *Catalogue général des Manuscrits des Bibliothèques publiques de France. Départements*. Т. XXXVIII. Reims. Т. 1. Paris, 1904. С. 239–242, № 255, та в описі, представленому при електронній копії книги на сайті Бібліотеки Карнегі (Див. примітку нижче).

Синяков А. Введение // Реймское славянское Евангелие. Новое факсимильное издание / под. рук. нером. Александра (Синякова): в 2-х т. Эпине-су-Сенар, 2017. Т. 2. С. 5. У виданні хороша й змістова наукова частина, проте складається враження, що її укладачі працювали виключно за електронною копією рукопису й історіографією.

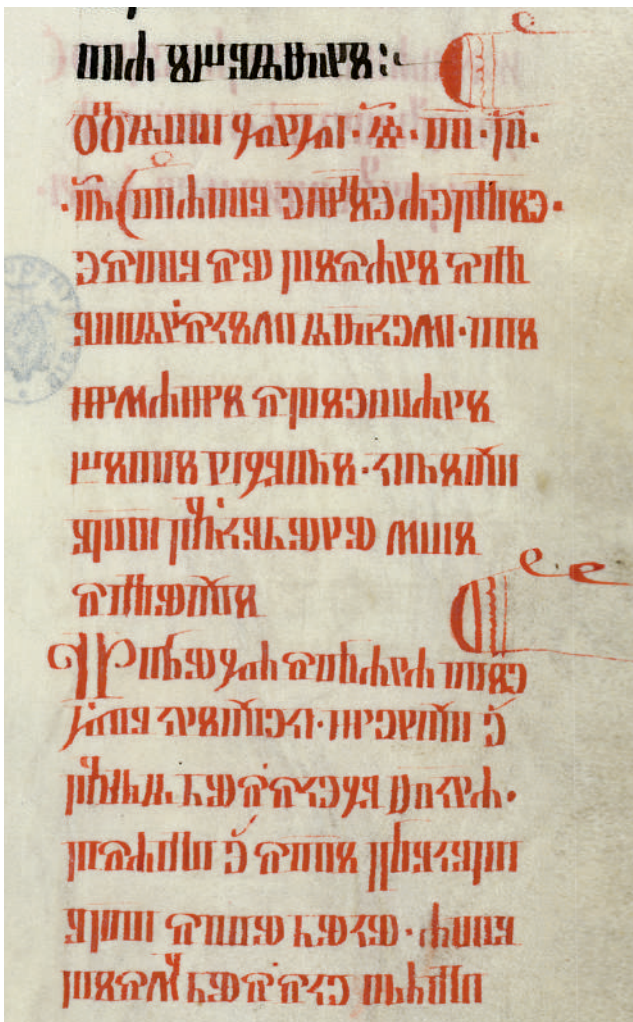
Це видання значною мірою допомогло нам (Л. Гнатенко та В. Мойсієнку) у підготовці до роботи з оригіналом, за що дякуємо всім, хто до нього причетний.

¹⁶ Реймська муніципальна бібліотека, відділ рукописів, документи кафедрального собору, інвентар скарбниці: *Tarbé P. Tresors des églises de Reims*. Reims, 1843. P. 59; Також: *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque de Reims*. 1898. № 255. P. 239.

¹⁷ *Страхова О. Б. Глаголическая часть Реймского евангелия: история, язык, текст // Palaeoslavica. Supplementum*, 3. Cambridge, Massachusetts, 2014. С. 3.

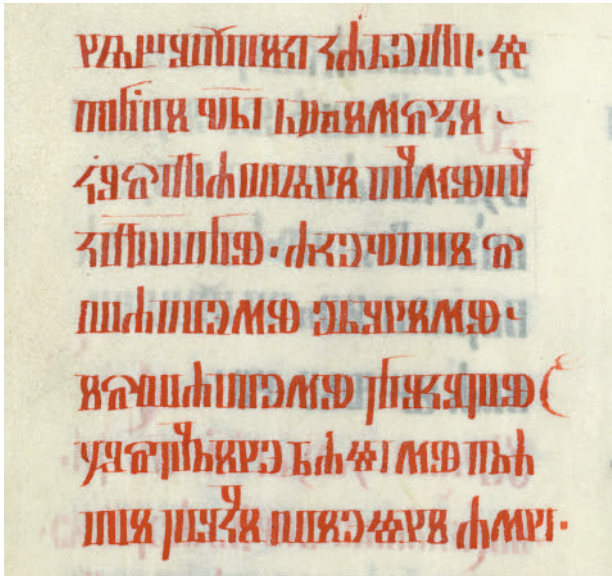
спочатку подаються відомості про глаголичний рукопис, а потім — про кириличний. Текст колофону переданий українською мовою І. Огієнком зі збереженням його текстологічних особливостей: «Року Божого 1395 ця Євангелія та Послання списані слов'янською мовою; співати по них не можна, бо по них опят править мшу підчас коронації. А другу частину тих книжок, що по руському обряду, писав св. Прокоп своєю рукою. А це руське писання небіжчик Кароль четвертий, цісар римський, дав на славу тому кляшторові, а на честь св. Єронимові та св. Прокопові. Господи, подай йому вічний спокій. Амінь»¹⁸.

Далі подаємо текст колофону за оригіналом та в кириличній транслітерації, а власний критичний розгляд його змісту — у висновках роботи.

С
 ЛѢТЬ ГНХЬ • ѿ • т • п •
 д • С тато еѣлие а епѣлие •
 есто соуписани сл
 овѣнскимъ ѳѣземъ • ти
 ѣ маѣи спиевани
 бити нь годи • кдижь
 опѣть поді короуноу мши
 слоужи.
 С
 А друуга страна тие
 хѣто книжекъ • ѣенжь е
 подлѣ роуѣскаго зѣкона •
 псаль е ѣти прокопъ
 опѣть своу роукоу • а то
 писмо роуѣске даль

¹⁸ Огієнко І. Реймська Євангелія // Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови: Найважливіші пам'ятки церковнослов'янської мови. Пам'ятки старослов'янські X–XI віків. Т. 5. Варшава: Друкарня Синодальна, 1929. С. 144.

НѢВБОЖТИКЪ КАРЕЛЬ • У
ТВѢРТИ ЦРЬ РЗИМСКИ ~
КЪ ОСЛАВѢНИ ТОМОУТО
КАШТРОУ • А КЕ ЦТИ С
ВАТЕМОУ ЕРОНИМОУ ~
И СВАТЕМОУ ПРОКОПОУ С
ГОСПОДИНЕ РАЧЬ МОУ ДА
ТИ ПОКОИ ВИЄУНИ АМНЬ •

Книга зберігається у Франції, в Бібліотеці Карнегі (Bibliothèque Carnegie) м. Реймс під шифром MS 255¹⁹.

Реймське Євангеліє є однією з найвагоміших й до кінця ще науково не оціненою пам'яткою середньовіччя, незважаючи на майже 200-ліття її вивчення — неосяжність історіографії; без короткого огляду або згадки про манускрипт не обходяться ні історичні славістичні дослідження, ані словники, не кажучи вже про енциклопедії та посібники. Пам'ятка зберігається у Франції й є обмеженою для безпосередньої роботи з оригіналом, переважно вивчається за літографіями (не зовсім точними), фотокопіями, і тільки в новітній час — за факсимільними виданнями й цифровими копіями, представленими у вільному доступі в Інтернеті, послуговуючись численними історіографічними даними. Тільки окремі вчені, переважно публікатори, вивчали пам'ятку за оригіналом²⁰. Це призвело до розходження вчених щодо атрибуції кириличної частини — датування (XI—XIV ст.) та походження (київське, чеське, сербське та ін.)²¹. Глаголична частина одноставно ідентифікується кінцем XIV ст. і локалізується чеським походженням.

Незважаючи на неосяжну історіографію, повного археографічного опису пам'ятки ще немає. З найбільш значимих каталогів описів рукописів XIX — початку XX ст. є такі: «Описание памятников славяно-русской литературы, хранящихся в публичных библиотеках Германии и Франции», здійснене

¹⁹ Електронна копія і опис пам'ятки під заголовком: “Liber evangeliarum et epistolarum ad usum ecclesiae SS. Hieronymi et Procopii Pragensis, vulgo “texte du Sacre” представлена на сайті бібліотеки: <https://www.bm-reims.fr/PATRIMOINE/doc/SYRACUSE/1866490/>.

²⁰ Див. Бібліографію Реймського Євангелія. Публікації. С. 58

²¹ Основні дані щодо цього подані в роботі: *Запаско Я. П.* Євангеліє апракос короткій «Реймське» (кирилична частина) // *Запаско Я. П.* Українська рукописна книга. Львів : Світ, 1995. (Сер.: Пам'ятки книжкового мистецтва). С. 15, 24–26, 151–154, № 6 [Опис].

С. Строевим²², та “Catalogue général des Manuscrits des Bibliothèques publiques de France”²³. У дослідженні Л. Ястржембського, в найпершій з авторитетніших робіт, показано приналежність цього тексту Прокопію Сазавському і зазначено, що написання книги було закінчено близько 1030 року²⁴. У сучасній славістиці прийняте авторитетне віднесення Л. Жуковською кириличного рукопису до першої половини XI ст. і його приналежність до руської редакції книжних канонічних пам'яток. У 1978 р. вчена описувала безпосередньо за рукописом кириличну частину, метаграфувала текст, проводила її текстологічне дослідження, що дозволило встановити її жанрову приналежність до Євангелія апракосу короткого, застосувавши метод пропорційних співвідношень²⁵. Наукові послідовники користуються результатами цієї праці. В одній із останніх робіт Л. Жуковська наголошувала, що часом написання РЄк у київському скрипторії може бути навіть початок XI ст.²⁶ Вченою планувалося здійснити, для підтвердження своєї атрибуції рукопису, окреме філологічне вивчення кириличної частини, що було згодом здійснено І. Тотом²⁷, Т. Рот-Жебровським²⁸ і в спеціальному дисертаційному дослідженні Е. Біккініною²⁹. І. Тот вважає, що пам'ятка переписана в XI ст. у південній частині Русі, але не в Києві, а на периферії, а Е. Біккініна – що вона скопійована руськомовною людиною, найімовірніше в Києві до 1041 року; у найпершому дослідженні вчена наголошувала на початку XI ст. і на сербському протографі³⁰. Ю. Шевельов зараховує кириличну частину РЄ до основних писемних пам'яток давньоукраїнської доби і вважає часом її створення кінець XI ст. або початок XII ст., при цьому наголошує на її яскраво вираженому сербському характері³¹. Огляд основних праць щодо сербського й чеського характеру РЄк про-

²² Строев С. М. Описание памятников славяно-русской литературы, хранящихся в публичных библиотеках Германии и Франции. М., 1841. С. 6–30.

²³ *Catalogue général des Manuscrits des Bibliothèques publiques de France*. С. 239–242, № 255.

²⁴ *Jastrzebski J. L. Notice sur le manuscrit de la Bibliothèque de Reims, connu sous le nom de Texte du sacre*. Rome: Imprimerie Salviucci, 1845.

²⁵ *Жуковская Л. П. Реймское евангелие: история его изучения и текст // Предварительные публикации / Институт русского языка АН СССР. М., 1978. Вып. 114. 64 с.; Жуковская Л. П. Евангелие Анны Ярославны – королевы Франции в текстологическом отношении // Тезисы докладов и сообщений конференции по итогам научно-исследовательской работы ГБЛ за 1990 г. М. 1991. С. 84–87.*

²⁶ *Жуковская Л. П. Архангельское Евангелие 1092 года... С. 5.*

²⁷ *Тот И. Х. Русская редакция древнеболгарского языка...*

²⁸ *Рот-Жебровский Т. Кирилловская часть Реймского евангелия / Лингвистическое исследование. Lublin, 1985.*

²⁹ *Bikkinina E. La lengua del Evangelio de Reims. Tesis doctoral. Granada, 2009. 686 p.* Дослідження проводилося за цифровою копією, тому археографічний опис манускрипту подано за історіографією, через що певні кодологічні, палеографічні та графіко-орфографічні особливості залишилися поза увагою.

³⁰ *Биккинина Э. И. Особенности функционирования надстрочных знаков в Реймском евангелии XI века // Русская и сопоставительная филология. Взгляд молодых. Казань, 2003. С. 14.*

³¹ *Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови: пер. з англ.; пер.: С. Вакуленко, А. Даниленко. Харків: Акта, 2002. (Класика Української Науки). С. 285. (Shevelov G. J. A Historical Phonology of the Ukrainian Language. Heidelberg: Winter, 1979. P. 193).* У монографічній праці вчений ідентифікує РЄк з давньоукраїнськими пам'ятками, на відміну від роботи: *Shevelov G. J. The Gospel of Reims and the History of the Serbo-Croatian Language. Xenia Slavica. Papers presented to Gojko Ružičić on the Occasion of his 75-Birthday. Mouton the Hague-Paris, 1975. P. 185–192.*

ведено І. Тотом³². Я. Запаском у студії 1995 р., присвяченій українській рукописній книзі, здійснено короткий, але змістовний археографічний опис РЄк, із поданням відомої на той час автору бібліографії, з наведенням даних щодо його датування, локалізації, жанровості, мови³³. Вичерпне дослідження глаголичної частини проведено в новітній роботі О. Страховою³⁴.

У нашій роботі ми зосередимося на археографічному, кодикологічному й палеографічному описуванні пам'ятки безпосередньо за оригіналом, за що щиро дякуємо колегам Бібліотеки Карнегі м. Реймс³⁵. Спробуємо підійти до пам'ятки неупереджено, подивитися на неї «свіжим оком», при цьому не ставимо завдання провести повний аналіз як самої пам'ятки, так і її історіографії, розглянути всі гіпотези її виникнення й побутування³⁶ — у цьому напрямку вже багато зроблено вченими³⁷. Основну увагу спрямуємо на кириличну частину — розглядатимуться тільки дані, які сприятимуть уточненню часу її написання та локалізації рукопису. Спочатку подамо загальний археографічний, палеографічний та кодикологічний опис всього кодексу, а потім перейдемо до описування кожної частини, зупинившись на атрибутованих палеографічних особливостях кириличної частини та відомостей колофонного запису кодексу.

Отже, Реймське Євангеліє — це книга невеликого розміру в 4°, розмір оправи 245 x 177, розмір аркушів 233 x 174. Вона складається з 54 пергаментних аркушів (А, В + 16 + 31 + С (пронумерований чистий аркуш останнього зошита), D, E, F, G), писаних у два стовпчики по 20 рядків на сторінці. На перших 16-ти аркушах тексту, стор. 1–32, розміщується фрагмент кириличного рукопису, на арк. 17–47, стор. 1–62, С — глаголичний манускрипт.

У кодексі відсутня суцільна нумерація аркушів, кожна частина має окрему посторінкову нумерацію, проведenu арабськими цифрами, чорнилом, у правому верхньому куті (Див. таблицю відповідності аркушів кодексу посторінковій нумерації частин). Форзаци й чисті захисні аркуші позначено латинськими літерами. У 1884 р. на звороті верхньої кришки оправи французькою мовою вписаний чорним чорнилом бібліотечний інвентарний запис. Нижче проставлено й дату звірки рукописного фонду бібліотеки, безпосередньо РЄ, — 1935 р. Нумерація глаголичної частини проведена бібліотекарем, який вніс до рукопису інвентарний запис; нумерація кириличної частини зроблена трохи раніше. Нумерація на захисних аркушах на початку кодексу й перші шість аркушів кириличної частини були правлені по змитій нумерації перед вписуванням інвентарного запису.

³² *Тот И. Х.* Русская редакция древнеболгарского языка... С. 55, 56.

³³ *Запаско Я. П.* Євангеліє апракос короткий «Реймське» (кирилична частина). С. 15, 24–26, 151–154, № 6 [Опис].

³⁴ *Страхова О. Б.* Глаголическая часть Реймского евангелия: история, язык, текст // *Palaeoslavica. Supplementum*, 3. Cambridge, Massachusetts, 2014. 261 p.

³⁵ В останньому повному факсимільному виданні 2017 р. не представлено археографічного опису пам'ятки, проведеного безпосередньо за оригіналом: *Реймское славянское Евангелие*. Т. 2: 336 с.

³⁶ *Geronimi V.* L'évangélaire slavons de Reims mythes, (re)découverte historique et perspectives // *Revue des études slaves*. LXXXIX/1–2. Paris, 2018. P. 133–142.

Див. подану до цього видання статтю: Луняк Є. Реймське Євангеліє і таємниці його походження. С. 15–29

³⁷ Див. Бібліографію Реймського Євангелія. С. 58–67

Таблиця відповідності аркушів кодексу
посторінковій нумерації частин³⁸

Аркуші кодексу	Кирилична частина	Аркуші кодексу	Глаголична частина	Аркуші кодексу	Глаголична частина
	Пагінація		Пагінація		Пагінація
А					
В					
1	1	17	1	33	33
	2		2		34
2	3	18	3	34	35
	4		4		36
3	5	19	5	35	37
	6		6		38
4	7	20	7	36	39
	8		8		40
5	9	21	9	37	41
	10		10		42
6	11	22	11	38	43
	12		12		44
7	13	23	13	39	45
	14		14		46
8	15	24	15	40	47
	16		16		48
9	17	25	17	41	49
	18		18		50
10	19	26	19	42	51
	20		20		52
11	21	27	21	43	53
	22		22		54
12	23	28	23	44	55
	24		24		56
13	25	29	25	45	57
	26		26		58
14	27	30	27	46	59
	28		28		60
15	29	31	29	47	61
	30		30		62
16	31	32	31	С	
	32		32	Д	
				Б	
				Е	
				Г	

³⁸ Кодекс за аркушами не пронумерований.

Кодекс взятий в оправу у 1395 р., зразу після завершення глаголичної частини. Дубові дошки поволочені сап'яном темно-рожевого (малинового) кольору. Сап'янове шкіряне покриття відрізняється стійкістю до механічних пошкоджень і дії вологи; саме цим можна пояснити фізичне збереження до нашого часу давньої оправи, а також і тим, яке значення мала книга і з якою шаную вона зберігалася століттями. Верхня кришка мала коштовне оздоблення (про що сказано вище), від якого залишилися лише отвори для кріплення. Коштовності зняті обережно, без значного пошкодження покриття. Книга закривалася двома застібками, які також втрачені. Верхня кришка зі звороту заклеєна папером ще до того, як до кришки були прикріплені прикраси; нижня кришка не заклеєна папером. Кришки зі звороту були заклеєні пергаменними форзацними аркушами; наразі вони відклеєні, на них сліди від клею. Форзаци, захисні аркуші верхньої кришки та нижньої забруднені, у плямах; пергамен у зморшках, зі слідами від кріплення оздоблень; на арк. D — дірки; арк. D—G пошкоджені шашелем.

Дослідження фізичного стану форзаців, захисних пергаменних аркушів (A, B — верхньої кришки оправи; C, D, E, F, G — нижньої кришки оправи) та зошитів безпосередньо за оригіналом дали неочікувані результати і нові відомості щодо історії побутування рукописів, які наразі складають кодекс: 1. Найперше, як форзаци і захисні аркуші використані три пергаменні палітурки (обкладинки), які є старшими за оправу. 2. Два зошити кириличної частини були вкладені кожний у свою обкладинку, відповідно — A, B і D, E; друга обкладинка в оправу вставлена перегорнутою, за нумерацією має бути E, D. Сильне забруднення обкладинок і перших й останніх аркушів зошитів засвідчують їх довготривале використання. Можна припустити, що вони використовувалися окремо з часу знаходження в Емауському монастирі; згодом могли бути об'єднані оправою, що засвідчує наявність клею на арк. A та D. Це може бути до 50 років. 3. В третю обкладинку (F, G) був вкладений перший зошит глаголичної частини, яка відповідає часу його заповнення текстом на стор. 1—15; на останній стор. 16 текст тоді ще не був уписаний. Першим зошитом користувалися декілька років — можливо, його писець; а згодом уже другим писцем була продовжена робота зі стор. 16 і завершена у 1395 р. Можливо, саме про використання на богослужінні перикоп із першого зошита йдеться в колофоні (Див. висновки).

Така практика використання наявних частин рукописів при богослужіннях була звичною для тогочасної Чехії, та й для Європи взагалі. Напр., використання в празькому соборі св. Віта двох зошитів по 16 аркушів (як і Реймське Євангеліє) латинського Євангелія від Марка, що було привезене до Праги, як і РЄ, королем Карлом IV в 1354 р., яким була надана настанова: «щоб кожен рік, в день святої Пасхи, вищезгадану книгу Євангеліє св. Марка урочисто несли в процесії; і щоб з цього євангелія в тоє же свято прелат або канонік церкви читав в тій церкві [з того], що мається на зазначених двох зошитах у [час] великої меси»³⁹. Подібні побажання могли бути надані щодо подарованого Карлом

³⁹ Страхова О. Б. Глаголическая часть Реймского евангелия... С. 109.

IV до Емауського монастиря, заснованого ним у 1347 р., двох зошитів кириличного рукопису – РЄк.

Щодо часу оздоблення, відомості містяться у довідці про Реймське Євангеліє, підготовленій для Російської імператриці Катерини II: «... досить майстерної роботи, за стилем і використаним матеріалам відповідає прийнятому в XVI ст.»⁴⁰.

На форзаці верхньої кришки оправи, арк. А, французькою мовою вказано назву книги *Evangelies en langue esclavonique* [Євангелія на есклавонській (слов'янській) мові], імовірно, в XVIII ст. Нижче наявні раніші записи, зроблені французькою мовою на початку XVIII ст., які містять такі відомості: «Перша частина писана на східній грецькій, яка використовується грецькими ченцями»; згодом добавлено: «Вице-канцлер Царя, що був у Реймсі 22 червня 1717 р., знову відвідавши місто 27 числа, з надзвичайною легкістю прочитав першу частину цієї книги з двома панями, що супроводжували його. Вони сказали, що це є їх повсякденна мова, другу ж частину прочитати не змогли». Під цими записами знаходиться змитий запис; за збереженими частинами літер і кольором чорнил можна припустити, що він міг бути зроблений одночасно зі вписуванням назви книги, і саме його текст подає в описі книги С. Строев: «de la main de Perseval,crivain et vigneron à Sacy, en 1782» (з рук Персеваля, письменника та винороба в Сасі, у 1782)⁴¹.

На звороті нижньої кришки оправи, на бібліотечній наклейці подана інформація про два видання кодексу 1897 та 1899 рр.: перше здійснене у фотографічній копії бібліотекарем реймської бібліотеки В. Шарле обмеженим тиражем; друге видане в техніці геліографюри під керівництвом Л. Леже⁴².

На аркушах манускрипту наявні, зроблені синьою фарбою, печать «Bibliothèque de Reims», арк. А, 1, 16зв., 17, 47зв., 6зв., штамп «MANUSCRIT № 255», номер уписаний коричневим чорнилом, арк. 1, та маленький штампель «BM REIMS», арк. 15. На нижній кришці оправи здерто наклейки зі старими шифрами зберігання, під якими рукопис також проходить в історіографії: А. 29 (31)⁴³; № 91⁴⁴.

Кирилична частина

Кирилична частина складається з двох повних восьмиаркушних зошитів (16 аркушів), які писцем пронумеровані кириличною цифір'ю на початку зошитів темно-коричневим чорнилом, у правому верхньому куті аркуша: :Ѡ:, арк. 1, :Ѡ:, арк. 9. Нумерація зошита :Ѡ: виділена, як і тексти заголовків, жовтою фарбою і, вірогідно, так уписано й нумерацію зошита :Ѡ:, але із-за забруднен-

⁴⁰ Полевой Н. Любопытное дополнение к известиям о Славянском Евангелии, находившемся в Реймсе // Сын Отечества. Санкт-Петербург, 1839. Т. 8, раздел 6. С. 70–71.

⁴¹ Строев С. М. Описание памятников славяно-русской литературы... С. 15.

⁴² Leger L. L'Évangélaire slavo de Reims dit: Texte du Sacre. Reims–Prague, 1899.

⁴³ Напр.: Строев С. М. Описание памятников славяно-русской литературы... С. 6–20, № 2.

⁴⁴ Напр.: Жуковская Л. П. Реймское евангелие: история его изучения и текст; Запаско Я. П. Євангеліє апракос короткий «Реймське». С. 15, 24–26, 151–154, № 6 [Опис]; Лосева О. В. Русские месяцесловы XI–XIV вв. М.: Памятники исторической мысли, 2001.

ня поля цього не видно; так само виділено й вказівки зачал на арк. 4 та 5зв. Нумерація зошитів проставлена писцем, який виконував тексти євангельських читань. На цих же аркушах нумерацію зошитів продубльовано римськими цифрами посередині нижнього поля коричневим чорнилом; при цьому, номер зошита :ϕ: подано як XVIII (?). Ця нумерація зроблена пізніше, при внесенні до тексту пізніших від часу написання рукопису редакторських правок, проведених по змитих буквах, напр., на арк. 3г, 7б, 9г.

Відповідно нумерації зошитів можна припустити, що повний рукопис кириличного Євангелія апракосу складався з 184 аркушів: 160 (20 зошитів) + 24 (3 зошити, на яких мав розміщуватися текст місяцеслова на березень—серпень місяць та, імовірно, покажчик читань 11 недільних утренніх євангеліїв, читань на всяку потребу).

РЄк писано на гладенькому товстому пергамені, у два стовпці по 20 рядків на сторінці. Поле тексту 175x120 розліновано на лицьовій стороні аркуша й розбито на два стовпці різної ширини: лівий стовпчик 175x55, правий 175x50. 21 рядок спостережено на стовпці арк. 2б, наприкінці якого вписаний заголовок — імовірно, тоді, коли робота над основним текстом була завершена. Стан збереженості обох зошитів рукопису задовільний. Пергамен пожовтів і потемнів, на полях забруднений; на початку рукопису наявні водяні плями, всередині трапляються воскові плями; аркуші нерівно обрізані по нижньому полю. Для роботи використано арк. 7 із вирізаним із краю шматком шкіри, на лицьовій стороні аркуша текст уписаний до обрізу, зі звороту — за обрізом; аркуш хвилястий і забруднений.

Написано рукопис уставним типом письма, графіко-орфографічні особливості якого відповідають XI ст. Працювали два писці: першим писано тексти читань, другим — заголовки та уставні вказівки (див. далі, в кінці частини, про протограф і графіко-орфографічні особливості РЄк).

Художнє оздоблення рукопису⁴⁵ відповідає давньоруській (давньоукраїнській) традиції XI ст. Місяці виокремлюються заставками-роздільниками (5). Заставки різного типу: 1) вузького джгутового плетіння, виписані суриком⁴⁶ й синьою фарбою, з обох боків прикрашені стилізованими квітами (арк. 1а, 2в, 8г); 2) геометрична, складена з квадратів, із хрестоподібним плетенням, з обох боків стилізовані бутони квітів; виписана суриком й синьою фарбою, оздоблена білими крапками (арк. 14в); 3) стилізовано-рослинна, з квітами по боках, виписана суриком (арк. 16в). Заголовки уставних вказівок пам'ятей і читань покриті жовтою фарбою, так писано й вказівку за^ϕ на арк. 4б, 5г. Такий вид оздоблення використовувався в слов'янських пам'ятках XI ст.: Син. Псалтирі, Син. Требнику, Мінеях 1095—1096 рр. Читання відкривають великі контурні ініціали старовізантійського типу (25), на п'ять рядків, на арк. 16в на шість

⁴⁵ Див. подану до цього видання статтю: Яницька П. Художнє оформлення Реймського Євангелія. С. 93–105

⁴⁶ Сурик використаний і в Савиній книзі: Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. 2-е фототип. изд. М.: Наука, 1979. С. 132.

рядків; контурні з рослинними елементами, не дуже ретельно виписані темно-коричневим чорнилом, переважно оздоблені суриком й синьою фарбою, або частково оздоблені тільки фарбою. Літери перших рядків заголовків місяців, початки пам'ятей, читань та заголовні літери подвійного контуру виписані темно-коричневим чорнилом, забарвлені суриком чи синьою фарбою. Неоздобленими залишилися великі ініціали та початки пам'ятей, а також контурні літери в словах мѣца, на арк. 13зв. та 14; ці аркуші складають середину другого зошита – вони, імовірно, оздоблювачем випадково були разом перегорнуті й не були розмальовані.

Кирилична частина подає читання святкових Євангелій по православному порядку. Збережений текст місяцеслова починається з кінця читання пам'яті 26 жовтня вмч. Дмитрію⁴⁷, арк. 1а, зі слів «велика · члѣци же чж | диша са глѣце · како съ | есть · ако и вѣтри и море | послуша его · » (Мф IX, 26–27), та обривається читанням 9 березня на «мї : стѣхъ» (40 мчч., що в Севастійському озері мучилися), словами, арк. 16г: «вечер | оу же бывшѣ · глѣд гдѣнь | винограда · чь строи...» (Мф XX, 1–8).

Читання вказані не на кожен день, а на Господські, Богородичні празники і дні пам'яті особливо шанованих святих. Наявно 24 читання: Жовтень, арк. 1а [кѣ]. [Вмч. Дмитрія Солунського] (Мф IX, 26–27); Листопад, арк. 1а–б ѧ Безсрр. і чудотворців Косми та Даміана Асійських і матері їхньої прп. Феодотії (Мф XX, I, 5–8); Грудень, 2а–б д Вмц. Варвари (Мк V, 24–34), 2б–г е Св. Миколая, архієп. Мир Лікійських, чудотворець (Лк VI, 17–23), 3а–в ѧ Сщмч. Ігнатія Богоносця (Мк IX, 33–41), 3в–4г Неділя перед Різдва Христовим, святих отців (Мф I, 1–25), 4г–6г Навечір'я Різдва Христового (Лк II, 1–40), 6г–7в На літургії (Мф II, 1–12), 7г–8б На Утрені Різдва Христового. Собор Пресвятої Богородиці (Мф II, 13–23), 8б–г Субота після Різдва Христового (Мф XII, 15–21); Січень, 8г–9г ѧ Обрізання Господнє. Свт. Василія Великого (Лк II, 20–21, 40–52), 9г–10а Передсвято Богоявлення (Мф III, 1–6), 10а–в Неділя після Різдва Христового, перед Богоявленням (Мк I, 1–8), 10в–11г Навечір'я Богоявлення (Лк III, 1–18), 11г Святе Богоявлення. Утреня (Мк I, 9–11), 11г–12а На літургії (Мф III, 13–17), 12б–в Післясвято Богоявлення. Собор Предтечі і Хрестителя Господнього Іоанна (Іо I, 29–34), 12в–13б Субота після Богоявлення (Мф IV, 1–11), 13б–в Неділя після Богоявлення (Мф IV, 12–17), 13в–г ѧ Прп. Євфимія Великого (Мф XI, 27–30), 14а–в кѣ Свт. Григорія Богослова (Мф IV, 25; V, 1–12); Лютий, 14в–15в ѧ Стрітєння Господнє (Лк II, 22–40), 15г–16в кд Знайдення голови Іоанна Предтечі (Мф XI, 2–15); Березень, 16в–г ѣ 40 мчч. (Мф XX, 1–8).

Місяцеслівна частина має важливе значення для встановлення часу й локалізації кириличного Євангелія апракосу, до складу якого вона належала. У ряді випадків точніший атрибуції сприяє аналіз більш пізніх пам'ятей, або відсутність

⁴⁷ Написання імені подано за пам'яттю у Місяцеслові Савиної книги: *Срезневский И. И. Древнейшие славянские памятники юсового письма с описанием их и с замечаниями об особенностях их правописания и языка.* СПб., 1868. С. 10.

тих пам'ятей, які наявні в пам'ятках певного часу й традиції. Саме Місяцеслів, за переконанням дослідниці давньоруських місяцесловів XI–XIV ст. О. Лосевої, може відіграти суттєву роль при кодикологічному вивченні пам'ятки⁴⁸. Так, ученою встановлено, що Ассеманієве Євангеліє не могло бути написане раніше середини XI ст., оскільки в його місяцеслові наявний руський празник 26 листопада Освячення церкви вмч. Георгія в Києві 1051–1054 рр. Цей факт вказує, що є важливим і для нашого дослідження, на використання в середині XI ст. рукописів, писаних глаголицею. У зв'язку з чим ми звернули увагу на відсутність в РЄк пам'яті 30 січня про набуття й перенесення мощей св. Климента, папи Римського (861 р.). Частина мощей була віднесена святыми Кирилом і Мефодієм у Рим, а свята глава згодом принесена до Києва святим рівноапостольним князем Володимиром (†1015 р.) і разом з мощами святого Фіви покладена в Десятинній церкві, де був влаштований вівтар в ім'я святого Климента. Тобто Євангеліє написано в час, коли перенесення мощей святого на Русі ще не було включено до пам'ятей місяцеслова. В Остромировому Євангелії 1056–1057 рр. ця пам'ять вже є.

За давній час написання рукопису засвідчують певні текстологічні особливості місяцеслівної частини, відзначені у Місяцесловах І. Срезневським: текст уставної вказівки служби 21 листопада, арк. 1г: «вънесе́ние сѣ́би | вѣи · в. црѣ́вь», за твердженням вченого з XIII ст. використовується лексична форма *въведе́ние* (*въходъ*); спорідненість з місяцесловом Савиної книги щодо вказівки читання 16 січня, с. 26а: «покло́нение оужемь сѣ́го а́пѣла петра» (Це «Поклоніння чесним веригам ап. Петра»), в якій слово *оужемь* стоїть замість *веригы*, і що в жодній пам'ятці, крім РЄк, вченому не трапилося слово *жжа* замість *веригы*⁴⁹.

Під час текстологічного дослідження і групування давньоруських місяцесловів XI–XIV ст. О. Лосева дійшла висновку, що важко віднести до будь-якої категорії фрагменти місяцесловів Реймського Євангелія і Пантелеймонова, проте вони дуже близькі за складом до місяцеслова Архангельського Євангелія 1092 р., який зберігся повністю⁵⁰. За проведеним нами дослідженням, місяцеслів Реймського Євангелія найближчим є і до сербського місяцеслова Мирославового Євангелія 80-х років XII ст.⁵¹, протографом якого міг бути рукопис старшої зетсько-хумської редакції, що спирається на старослов'янські тексти і глаголичну традицію⁵².

О. Лосевою також зроблено дуже цінне й цікаве спостереження, що всі збережені давньоруські місяцеслови XI – початку XII ст. (а це місяцеслови

⁴⁸ Лосева О. В. Русские месящесловы XI–XIV вв. С. 6.

⁴⁹ Розглядаючи місяцеслів Савиної книги, І. Срезневський зауважує, що в жодній пам'ятці йому не трапилося слово *жжа* замість *веригы*. Див. *Срезневский И. И. Древнейшие славянские памятники юсового письма...* С. 12.

⁵⁰ Лосева О. В. Периодизация древнерусских месящесловов XI–XIV в. // *Древняя Русь*. 2001, № 2 (4). С. 17.

⁵¹ Мошин В. А. Палеографическо-орфографические нормы южнославянских рукописей // *Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР*. Вып. 1. Москва, 1973. С. 61.

⁵² Мошин В. А. Датировке рукописей из собрания А. Ф. Гильфердинга Государственной Публичной библиотеки // *Труды Отдела древнерусской литературы Института Русской литературы АН СССР (Пушкинский Дом)*. Т. 15. М.–Л., 1958. С. 410.

з середини XI ст. — ЛГ) крім фрагмента місяцеслова Реймського Євангелія, містять так звані латинські пам'яті, тобто свята, які відомі тільки в Західній церкві й не відзначалися у Візантії. Це дозволило вчені, при уточненні складу, причин і можливих джерел запозичення латинських свят, говорити про помітний західний вплив на руську книжну традицію в XI ст.⁵³, а нам це дає ще одне підтвердження, щоб припустити більш раннє написання рукопису.

Найбільше датуючих і локалізуючих даних РЄк надає палеографічний аналіз письма та орфографічні особливості кириличного транслітерованого тексту. За дослідженням Т. Миронової, схожість з РЄк, як книгою-зразком щодо графіки і орфографії, виявляють за цілим рядом ознак такі рукописи, що належать до скрипторію Ярослава Мудрого, а це уривки XI ст. Златоструя Бичкова, Листків Вікторова та Чудовського Псалтиря; найбільшу схожість накреслень мають Пандети Антіоха⁵⁴. Наведені рукописи мають спільну графічну особливість, що їх споріднює з РЄк, а саме кожна з пам'яток у тій чи іншій мірі використовує систему одноєрової графіки, тобто вживає одну букву ь замість закономірних в кирилиці у відповідності до фонетичної своєрідності слов'янських мов двох букв ь і з⁵⁵. Пізніше вчена добавила Житіє Кондрата, наголосивши, що палеографія цієї групи давньоруських пам'яток, технологія їх виготовлення, а також стилістика оздоблення Реймського Євангелія і Пандектів Антіоха вказують, по-перше, на їх взаємну спорідненість і навіть спільність локалізації, по-друге, на їх генетичний зв'язок із групою старослов'янських рукописів, які представляють графіко-орфографічну систему архаїчної кирилиці⁵⁶. За орфографічними даними РЄк наближене до Македонського листка XI ст. Рукопис, чи його протограф, міг потрапити на Русь у початковий період виникнення руської писемності в перші роки XI ст. Він міг бути привезений до Києва або скопійований у київському скрипторії, після падіння македонського царства Самуїла на початку XI ст.⁵⁷

Євангеліє апракос писано кирилицею, імовірно, в київському скрипторії, безпосередньо з глаголичного одноєрового (ь) рукопису методом транслітерації. Вчені схиляються до версії, що РЄк є південноруським списком із західноболгарського оригіналу⁵⁸. На глаголичному протографі РЄк наголошував ще І. Огієнко, відмічаючи поплутання ѡ та ѣ, тобто невмілу передачу глаголичного а: *врама 7а, ѡ назарафа 11г, крѣститала 12б*. Це може бути тільки результатом транслітерації, оскільки ѣ і а позначені в глаголиці однією літерою. Щодо похо-

⁵³ Лосева О. В. Праздники западного происхождения в русских и южнославянских месяцесловах XI–XIV веков // Вестник Московского Университета. Сер. 8. История. 2001. № 2. С. 17–32.

⁵⁴ Миронова Т. Л. Графика и орфография рукописных книг киевского скриптория... С. 13, 18, 27.

⁵⁵ Там же. С. 19.

⁵⁶ Миронова Т. Л. Хронология старославянских и древнерусских рукописных книг... С. 183.

⁵⁷ Мошин В. А. О переодизации русско-южнославянских литературных связей // Из истории русской культуры. Т. II. Кн. 1. Киевская и Московская Русь. М., 2002. С. 385, 844, 845.

⁵⁸ Турилов А. А. Реймское Евангелие // Древняя Русь в средневековом мире. Энциклопедия / Под ред. Е. А. Мельниковой, В. Я. Петрухина. 2-е изд. М.: Ладомир, 2017. С. 677.

дження кириличного рукопису вчений відмічав назви народів, що передаються по-східнослов'янськи: иєрслмлланє 10б, наза |ранинь 8б, иъльтан |и 13⁵⁹. До глаголичного протографа РЄк схиляється і Т. Миронова⁶⁰.

Досліджуючи РЄк, Л. Жуковська зауважувала, що середньовічна легенда про написання кириличної частини Реймського Євангелія в Сазавському монастирі св. Прокопом не підтверджується лінгвістичним і палеографічним аналізом рукопису; місцем створення книги швидше за все був Київ⁶¹. Так, саме кириличний рукопис був створений в Київській Русі. На нашу думку, імовірно, св. Прокіп написав Євангеліє глаголицею і зробив щодо цього в кінці рукопису запис, а київський писець текст транслітерував кирилицею і зберіг колофонний запис книги-зразка.

РЄк не є списком із кириличного рукопису, а саме є кириличною транслітерацією глаголичного тексту, проведеною за орфографічними нормами протографа, зі збереженням його графічного узусу⁶². При цьому є вельми значимим, — на чому наголошує В. Мойсеєнко, — що попри орфографічний вплив протографа (-фів), написання РЄк відображає тогочасну живомовну київську стихію⁶³.

Письму манускрипту можна дати таку ж характеристику, яка надана І. Срезневським письму Савиної книги XI ст., — що писана вона недбалим, трохи похиленим уставом⁶⁴. У роботі над РЄк брали участь два писці: першим писано тексти читань, другим — заголовки та уставні вказівки. Перший писець писав уставом середнього розміру (3x3—4) із легким нахилом управо, а другий писав уставом маленького розміру (2x2—3), більш ретельно і відносно рівно, окремі літери із легким нахилом уліво, іноді вправо. Отже, тексти для читання рукопису писані більшими літерами, ніж уставні вказівки; такий же принцип оформлення тексту спостерігається в Остромировому Євангелії 1056—1057 рр.

У накресленнях писців та використаних ними графіко-орфографічних прийомів письма спостерігається майже ідентичність, що засвідчує один скрипторій. Тільки першим писцем послідовно пишеться диграф оу, а другим — дифтонг у.

Графіка давньої кириличної частини РЄ відповідає книжному письму Русі XI ст., яке, як відмічає В. Щепкін, має багато спільного з XII ст.; вони поєднуються переважно геометричним стилем накреслень і — наскільки можливо — симетричністю їх частин. І тільки окремі начерки різко розмежовують два

⁵⁹ Огієнко І. Реймська Євангелія // Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови: Найважливіші пам'ятки церковнослов'янської мови. Пам'ятки старослов'янські X—XI віків. Т. 5. Варшава: Друкарня Синодальна, 1929. С. 146.

⁶⁰ Миронова Т. Л. Графика и орфография рукописных книг киевского скриптория... С. 21.

⁶¹ Жуковская Л. П. Реймское евангелие: история его изучения и текст... С. 16—17.

⁶² Вечерка Р. Фонетико-фонологическая и правописно-графическая характеристика старославянских рукописей // Старославянский словарь (по рукописям X—XI вв.). / Под ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. М.: Русский язык, 1994. С. 32.

⁶³ Про особливості мови РЄк див. подану до цього видання статтю: Мойсієнко В. М. Кирилична частина Реймського Євангелія — важлива пам'ятка давньоруськоукраїнської книжної писемності. С. 68—91

⁶⁴ Срезневский И. И. Древнейшие славянские памятники юсового письма... С. 5.

століття: ять, омега і пси. Останні два знаки вчений не вважає абсолютними прикметами і тому констатує, що вони мають враховуватися при датуванні тільки разом з іншими прикметами⁶⁵. Цими начерками характеризується і РЄк.

Ять пишеться вся в рядку, із нахилом уліво й вправо, коромисло розміщується на відстані третини від верхньої лінії рядка; літера не виходить своєю щоглою за верхній рівень рядка, що є характерним для XI ст.: лѣтъ 2а, вѣдѣте 11в, благовѣстатъ 16а.

Омега має високу середню частину і вживається в буквосполученні от: отидоша 7в, більше написань у буквосполученні от із Ѡ великою, із крапкою всередині: Ѡтроча 7в, Ѡтиде 8б. Написання wt, Ѡт притаманні давнім пам'яткам. Вживання омеги поширене у складі лігатури ѡ: ѡврѣзьш|є 7в, ѡ 3в, 8б, 14в.

Пси наявна тільки хрестоподібною форми, подібною до давнього накреслення глаголичної букви а; коромисло трохи вище середини рядка, щогла і ніжка виходять за лінії рядка: наѣаніє 4г, ѣано єсть 12г, ѣано 13а. Таке накреслення властиве саме найдавнішим пам'яткам, зокрема Савиній книзі, частково Остромировому Євангелію 1556–1557 рр., Ізборнику Святослава 1073 р., Мінеї 1096 р. Є. Карський зауважує, що поруч з цим накресленням в Остромировому Євангелії вже зустрічаємо ѣ, подальший розвиток цього знака буде ѣ⁶⁶. Це говорить за те, що в РЄк таких графічних іновацій ще немає.

У почерку другого писця зафіксовано дуже давнє накреслення, яке зустрічається в старослов'янських пам'ятках, — схоже до юса малого, із хрестоподібною серединою та підкресленням внизу: Ѡчищєніѡ 5г₁₂.

Близьке до накреслення ѡ РЄк спостеріг Є. Карський, напр., у Савиній книзі. При цьому вчений зауважує, що руським пам'яткам ѡ і ѡ невідомі, але є окремі, дуже рідкі випадки їх вживання, зокрема друге накреслення в Словах Григорія Богослова другої половина XI ст.; воно чітко читається і в приписці до Мстиславового Євангелія XII ст.: кѡа ю новѣгородьскоуѡмоу 213а⁶⁷. Це спостереження вченого зовсім не заперечує приналежність нашого рукопису до давньоруського скрипторія XI ст., а засвідчує існування на початку становлення давньоруської писемності ще однієї писемної школи, іншого графіко-орфографічного спрямування.

Буква ж пишеться в три прийоми, верхня частина трохи менша за нижню; буква ь пишеться вся в рядку; буква е вузька з довгим язичком; у букви м широка закруглена петля, яка лежить на рядку; хвостики букв р, у, ц, ф, х опускаються під рядок; у букви ѣ маленька сплющена голівка, що доходить лише до середини рядка.

⁶⁵ Щепкин В. Н. Русская палеография. Москва: Наука, 1967. С. 110, 112–113.

⁶⁶ Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. С. 209.

⁶⁷ Там же. С. 208.

Розглянуті накреслення букв мають датуючі ознаки, які на думку І. Тота не суперечать бачити в РЄк пам'ятник XI ст.⁶⁸

Титло має лівий край піднятий догори, а правий опущений додолу.

Використовується крапка як з'єднувальний та художній елемент. Буква ъ пишеться зі з'єднувальною крапкою (Е. Карський вказував на розміщення крапки на з'єднувальній рисці⁶⁹, у рукописові риси немає): вѣсъ| 1б, Ѡвь|ѣаж 9а, другъ|а 16г. Як художній елемент крапка послідовно використовується для оздоблення букви Ѡ широкої та спорадично для ф. Буква Ѡ широка з крапкою в середині послідовно використана в рукописі на початку слів та після голосних: Ѡкътомьвѣра 2г, Ѡчи 1в, Ѡтроча 7в, Ѡца 8а, виѣлѣѠмъ 7г, иѠсиѣоу 8а. Зауважимо, що відносно графіки РЄк не варто називати цю букву "О очною", як поширено в історіографії. Також, як оздоблювальний елемент у букву ф вписуються дві крапки: фдрѣса 3г₂, виѣлѣѠмъ 7г, наза|реѣвь 9в.

Вузькі варіанти букв ѱ, ї іноді проставляються в кінці рядків, що пізніше буде прийнято правописним узусом і увійде в практику давньоруських писців: ї – ї|дааѣж 4г, вѣїи| 12г, послѣжишї| 13а₁₈, прѣѣї| 15г; ѱ – дру|гж 5в, високу| 13а, прѣвму|дрости 15в. Використання писцем вузького варіанта букв у кінці рядків, коли не вистачає місця для широкого варіанта, добре видно в одному стовпчику на такому прикладі: ѣму| – ѣму| 13а.

У РЄк, при збереженні графічного узусу глаголичного протографа, наявне вибіркоче використання специфічних літер (якими кирилична азбука відмінна від глаголиці), які не мають графематичного відповідника в глаголиці⁷⁰. Зовсім не використовуються йотовані букви ѣ і ѣ. Графіці рукопису не притаманне і написання з буквою ю. Вона зустрічається в тексті лише двічі: поуѣтити|ѣю 4в (ю написано після стертої букви), выпраша|ѣюща 9б (при виправленні, імовірно, з букви ѣ). Це свого часу ще відмічено І. Тотом⁷¹. Наявні спорадичні використання букви ѣ на початку слова, після голосних та після палатального л' (у давніх пам'ятках після палатальних р', л', н') — ѣгда 6а – єгда 5г, ѣже 2б, ѣ|зрома 3г, и|ѣремиємъ 8а, нѣсноѣ 14а, в|олѣ 11б. П. Лавровським нараховано 16 випадків вживання букви ѣ⁷². Вживаються букви ѣ, ѣ (передається як глаголична ѣ – †), на місці яких у глаголичних рукописах у тих же словах вживаються тільки диграфи кѣ, пѣ: маѣймоу 1г (трапилося один раз, у написанні другого писця на місці, імовірно, стертого диграфа кѣ, оскільки площа стертого відповідає двом буквам); наѣати 4г, наѣа|тиса 4г, †ано 10г.

Одинично зафіксовано перенесену зі протографа глаголичну літеру і = ѣ: вѣїиє 11а, вѣїи 12б.

Послідовно використовується винесення букв над рядок, із покриттям дашком: деке|ѣвѣра 2а, глѣ 5в, вѣ 12б. Наявний спосіб, пізніше широко вживаний: при-

⁶⁸ Тот И. Х. Русская редакция древнеболгарского языка... С. 58.

⁶⁹ Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. С. 203.

⁷⁰ Вечерка Р. Фонетико-фонологическая и правописно-графическая характеристика... С. 29.

⁷¹ Тот И. Х. Русская редакция древнеболгарского языка... С. 106.

⁷² Лавровский П. О Реймском евангелии // Опыты историко-филологических трудов студентов главного педагогического института шестого выпуска. СПб.: Тип. имп. АН, 1852. С. 6.

голосна, що стоїть поміж двома однаковими голосними, виноситься над рядок, а голосна не повторюється: рѣ̅ 3б.

Використовуються тільки лігатури ѡ і Ть: ѡ — племені 15б, ѡ дни 16б, та Ть — може⁷³ 11а, полТЬ 13а. Трохи більше слів з Ѱ, ніж з ѠТ, наявні й подвійні написання: ѡ 2а, ѡ|идоу 5б—в — ѡтидоша 7в, Ѡ ѡвѣтъхъ 9б, ѡца 9в, ѡкрыти 13г, ѡврѣзь оуста 14а, Ѡтькрѣвени| 15а.

В орфографії РЄк застосовується контракція — скорочення за першою буквою слова: є = есть — єго є 2а; ꙗ = ꙗго — испльниша є 5г, посьла ꙗ 16в. А. Страхов справедливо припустив, що ці та подібні до них форми могли бути використані в пам'ятках з метою економії місця, тобто вони є, судячи з усього, найбільш раннім (і самим частотним) випадком контракції слова за першою буквою в слов'янській писемності⁷³.

У час створення РЄк правил щодо переносу слів ще не було вироблено, як і його позначення, і в нашому рукописі слова переносяться на другий рядок із будь-якої букви, яка опиняється на межі текстового поля: запрѣ|ти 8б, ѡ ми|огь 15б; навіть на рядку залишається перша буква слова, а решта переноситься — в|ьсѣ 2б, а|зь 12б, п|ризьвавь 7а, або навпаки, переноситься лише остання буква слова — ськаз|а 4в, моужьм|ь 15б, град|ѣ 12а, і слово, яке складається тільки з двох букв — д|а 1а, — що є свідченням невідповідності самої орфографії⁴⁰. Написання з недотриманням правила, що рядок мав закінчуватися відкритим складом, М. Фужерон рахує серйозним аргументом, аби вважати текст РЄк більш давнім, ніж пам'ятки, датовані другою половиною XI ст.⁴¹

При копіюванні глаголичного оригіналу кириличною графікою завжди постає проблема передачі чисел. У місяцеслові писцем правильно проведено транснумерацію чисел⁷⁴ з глаголиці у кирилицю днів місяців, тижнів, з урахуванням різниці числового значення букв обох азбук. При цьому, писець переважно невірно розміщує числа в розряді другого десятка, іноді — в третього. Д. Лихачов зауважував, що помилки в передачі кириличної цифірі відносяться до числа найхарактерніших помилок переписувачів⁷⁵. Числа в кириличній нумерації записуються зліва направо, від більших розрядів до менших; винятком є наведення чисел другого десятка, які записувалися відповідно до вимови слов'янських числівників, що й знаходимо в досліджуваній пам'ятці: дѣѣ на деса| 2а, Ѡсьмь десѣть 15б. Однак, у кириличних пергаменних пам'ятках XI — першої половини XII ст. поруч із таким порядком зустрічається й протилежний: ꙗ̅, ꙗ̅⁷⁶, що й спостерігаємо в рукописі: ꙗ̅: 1в, 13в, 15г, ꙗ̅: 9а, ꙗ̅: 2г (при цьому г написано по стертому; можливо, редактором виправлено помилку у транснумерації кирилицею), 8б,

⁷³ Страхов А. Б. Об орнаментальных принципах организации строки в древнерусских текстах как основе графико-орфографического варьирования // Palaeoslavica. 2001. № 9. Р. 65.

⁷⁴ Вечерка Р. Фонетико-фонологическая и правописно-графическая характеристика ... С. 29.

⁷⁵ Лихачев Д. С. Текстология: На материале русской литературы X–XVII вв. Л., 1983. С. 65–66.

⁷⁶ Симонов Р. А. Об особенностях цифровой системы, употреблявшейся в кириллических рукописях X–XV веков // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. Вып. 1. Москва, 1973. С. 207.

місці церковнослов'янського ѣ⁷⁸. Так, писцем за невільно вжитою літерою е зразу писалася, наявна в глаголичному тексті, літера ѣ, а потім помилкова витиралася, що добре видно у таких прикладах: мѣста 5а, про^овѣддѣ 10б.

Щодо графіко-орфографічної заміни, потрібно зазначити такі: диграф кс замінено буквою ж – ма^жмоу 1г (у написанні другого писця, імовірно стерто диграф, оскільки площа стертого відповідає двом буквам); буква ѣ – буквою ф – ви^фле^ома 5в, ви^фле^омѣ 7а. Наявні й приклади механічного вписування диграфа оу, а потім стирання у: и|сто^чъ 2а, при^ко^сноу 2б (на цій сторінці, на чотири рядки вище, слово написано правильно при^ко^сноу), м^оп^го 2в, Ѡ^чи 2в та ін. А у слові ѣу^фоумѣ 13г стерто букву о і залишено у на позначення іжиці.

Подамо низку інших написань зі стертими літерами, яких переважно не видно в оригіналі, що може зацікавити майбутніх дослідників: ако^же 5г (імовірно стерто букву и), ѣстѣ^о ба (буква ї випалена зі стертої букви (?), за нею ще одна стерта буква), Ѡтаи^о 7а, исп^ы|тайте 7б, па|с^тоу^{си} 8г, вл^дтъ^пж 9г (наче проглядає стерта буква ѣ), голоу^ь ^о 12а (після слова стерто дві букви), д^и Пи 2г (стерто букву ї, від якої залишилися вгорі тільки дві крапки, далі вірно вжито букву и для передачі сполучника).

Наявні й випадки, коли помилково вжита буква не витиралася перед правильно писаною; наприклад, це зафіксовано у другого писця в слові ѣв^ун^гель^ьа 10а, що засвідчує дію кириличного писемного узусу щодо використання у цій орфограмі іжиці, яка передається графемою у. Трапився випадок, коли буква стерта, а правильна не прописана і тільки при редагуванні тексту вона вписана над рядком: и^оѣ 10а.

Трапляються графічні заміни, або просто виправлення, одних літер на інші: 1) буква ѣ виправлена з букви ф – ма^ѣа 1г (викликає певні роздуми написання на цій сторінці ім'я апостола в трьох різних варіантах: мат^ѣа 1г – мат^ѣа 1г, ѿ ма^ѣ | 1г, ма^ѣа 1г; два перші свідчать про те, що писцем букви ф і ѣ не розрізнялися); 2) буква о виправлена з ь – миром^ѣ | 2б, ливано 7в; 3) буква о виправлена з букви є – пор|фу^{ри}а.

Наявні й пізніші правки тексту, проведені по змитих літерах, наприклад: 1) буква ѣ написана по букві ф, що засвідчує велика пляма – ѣамари 3г, сала^ѣнила, сала^ѣнили 4а, мат^ѣана 4а, мат^ѣань 4б; 2) виправлення в імені и^ол^тѣ^{ма} та и^ол^тѣ^{мь} 4а, від початкових написань залишилися тільки закінчення, відповідно -ма та -мь; 3) написано с в слові с^тмь 3г, у слові при^имь 8б написано букву у і над рядком вставлено букву ї.

До розглянутих вище стертих випадків т. зв. русизмів (заміна букви є), додамо й наявні, без виправлень у словах, графіко-орфографічні заміни оу на ж і навпаки, відбиті в подвійних написаннях, які характерні для пам'яток давньоруської редакції: тоу^{не} – т^жне 1б, лоу^{ди} 4в – л^жди 7а, влад^оу^цж 4г – влад^оу^цоу 10в, дру^{го}у 3а – дру|г^ж 5в, и^жд^ѣи 8а – оу^дѣи 10в, зако|ноу 5г – закон^ж 6в, гол^жь 11г – голоу^ь 12а, г^рд|ж^ць 12а – г^рд|доу^ца 12б.

⁷⁸ *Соболевский А. И.* Кирилловская часть Реймского Евангелия // *Русский филологический вестник.* Т. 18. Варшава, 1887. № 3. С. 149.

Зауважимо, що РЄк та інші рукописні книги, які були створені в ранній київській одноєровій (ь) писемній школі, могли спричинити вплив на сербську писемність. Саме тому деякі вчені відносять київські пам'ятки до сербських, або вбачають в них добре виражений сербський характер. На противагу цьому, далі, в повному обсязі, подамо констатацію В. Мошина, що руський (давньоруський, давньоукраїнський — ЛГ) вплив при формуванні правопису сербських текстів рашської редакції було вичерпно досліджене О. Беличем⁷⁹, який спочатку дає характеристику древнішій сербській редакції, як вона розвивалася зі старослов'янської — можливо, в другій половині XI ст., а можливо, дещо пізніше, в Зеті (Чорногорії) і сусідніх областях. Тільки тут могло з'явитися позначення напівголосного знаком ь, який в цих областях, як і в сусідніх македонських землях, вимовлявся як короткий і неясний е, тимчасом як в інших сербських областях вимова цього звука наблизилася до вимови звука а, який, вірогідно, був би позначений твердим знаком з. В цій зетсько-хумській (чорногорсько-герцеговинській) редакції, відповідно до системи глаголичного алфавіту, був введений знак **h** (глаголичний «джервь»), який вживався для позначення і **h** (zj), і **h** (tj); утвердилося вживання **ѣ** замість **ja**; були відсутні йотовані **ѡ** і **ѣ** (ю в глаголиці відсутня). У другій половині XII ст. тут паралельно існувало два типи письма (ділове і церковне — ЛГ), які різнилися правописом і графікою... Церковне письмо змінювало свій правопис повільніше: не тільки в Євангелії князя Мирослава, але і в Хиландарському типіку ми знаходимо архаїзми, зокрема у вживанні носових. На базі зетсько-хумської редакції (яка продовжувала пізніше існування на території Боснії) випрацювалася рашська школа правопису. Вона прийняла спрощений правопис світських зетсько-хумських державних канцелярій щодо заміни юсів голосними у і е та вживання одного напівголосного ь; відкинула вживання глаголичного джерва і вживання **ѣ** для я; крім ю, ввела систематичне вживання йотованих голосних **ѡ** і **ѣ**⁸⁰.

ГЛАГОЛИЧНА ЧАСТИНА⁸¹

Глаголична частина завершена 1395 р. Вона складається з чотирьох восьмиаркушних, не пронумерованих зошитів (31 аркуш). Текст писаний на тонкому гладенькому пергамені у два стовпці по 20 рядків. Поле тексту і аркуші не розліновані, 173x130 мм, у два стовпчики (173x55мм). Первісно рукопис мав значно більші поля, які при оправленні були обрізані, про що свідчать кустоди, наявні зі зворотів останніх аркушів зошитів, виділені крапками :: й розміщені на нижньому полі аркушів: на арк. 24зв. поле обрізано до кустоди

⁷⁹ Белић А. Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ирилских споменика // Светосавски зборник Српске Академије. Књ. 1. Белград, 1936. С. 129–276.

⁸⁰ Мошин В. О периодизации русско-южнославянских литературных связей... С. 72.

⁸¹ Дослідження, палеографічне і кодикологічне описування рукопису проведено в ґрунтовній праці: Страхова О. Б. Глаголическая часть Реймского евангелия: история, язык, текст // Palaeoslavica. Supplementum, 3. Cambridge, Massachusetts, 2014. 261 p.

любити; на арк. 32зв. кустода майже повністю зрізана, а на арк. 40 зв. від неї наявна лише частина одного знака.

Нумерація аркушів посторінкова, проведена до кінця тексту іншим почерком, ніж нумерація кириличної частини, яким, імовірно, й уписаний у штампшифр зберігання рукопису № 255, арк. 1. Цим же почерком літерною нумерацією пронумеровано чисті аркуші в кінці книги: останній аркуш четвертого зошита, захисні та форзаці.

Рукопис добре збережений. На першому аркуші (арк. 17) трохи стерся текст та кіноварний заголовок на другому стовпчику, поля сильно забруднені, у жирних та водяних плямах, знизу першого стовпчика пергамен зшитий; пергамен зморщений на нижніх полях арк. 19–21; дірки, зроблені при вичинці шкіри, на арк. 23, 26; зрізаний верхній правий кут на арк. 36; трапляються воскові плями. Книжний блок кодексу обрізаний нерівно. Перший зошит певний час знаходився в обкладинці, якою слугував вдвічі перегнутий пергаменний аркуш, який часто використовували.

Текст писаний глаголичним готикованим кутастим письмом⁸², літери висять під рядком, розмір літер 4х3–6 мм. Письмо вишукане, з чітким поділом на слова. У роботі над написанням тексту брали участь два писці: першим писцем була розпочата робота над рукописом, написано тексти майже всього першого зошита, арк. 17 (с. 1) – 24 (15); зі звороту останнього аркуша зошита, арк. 24 зв. (с. 16), роботу продовжив і завершив другий писець на арк. 47б (с. 61); йому належить і колофонний запис на арк. 47б–в (с. 61–62)⁸³. Близькість почерків говорить про те, що обоє писців пройшли навчання в одному скрипторії, скоріше за все – в скрипторії Емауського монастиря⁸⁴. Глаголичний рукопис вишукано ілюмінований⁸⁵. Текст прикрашений різнокольоровими буквицями і маленькими мініатюрами, вписаними в букви, три мініатюри вписано в квадрат; рубрикатор працював один. Заголовки читань, великі ініціали та заголовні літери писані кіновар'ю.

За змістом глаголичний манускрипт є зібранням старо- і новозавітних перекоп на католицькі празники та містить обидва читання меси основних Господських, Богородичних свят і днів пам'яті особливо шанованих святих: арк. 17а–17г, *У Неділю Цвітну (Вербна неділя)* (Філп 2, 5–11; Мф 21, 1–9); арк. 18а–19в, *У Великий четвер* (1 Кор 11, 20–32; Ін 13, 1–15); арк. 19в–20б, *У Велику службу* (Кол 3, 1–4; Мф 18, 1–7); арк. 20б–20г, *У Неділю Пасхи* (1 Кор 5, 7–8; Мк 16, 1–7); арк. 20г–21г, *На Хрещення Церкви* (Ап 21, 2–5; Лк 9, 1–9); арк. 21г–22г, *У Світлий понеділок* (Діян 13, 26–32; Лк 24, 36–47); арк. 22г–24а,

⁸² Щодо цього різновиду письма А. Турилов наголошує, що воно використовувалося в хорватських кодексах другої половини XIV ст., і, як приклад, подає посилання на Місал 1386 р. у зібранні Австрійської національної бібліотеки у Відні, Слав. 8 (*Birkfellner G. Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich. Wien, 1975. Abb. 3–4*). Див.: *Флоря Б. Н., Турилов А. А., Иванов С. А. Судьбы кирилло-мефодиевской традиции...* С. 117.

⁸³ *Страхова О. Б. Глаголическая часть Реймского евангелия...* Р. 12.

⁸⁴ Там же. Р. 98.

⁸⁵ Див. подану до цього видання статтю: *Яницька П. Художнє оформлення Реймського Євангелія.* С. 93–105.

На Вознесіння Господнє (Діян 1, 1–11; Мк 16, 14–20); арк. 24а–25в, У Неділю П'ятидесятниці (Діян 2, 1–11; Ін 14, 23–31); арк. 25в–26а, В честь Святої Трійці (Рим 11, 33–36; Ін 15, 26–16,4); арк. 26а–26в, Месса Тіла Господнього (1 Кор 11, 23; Ін 6, 55); арк. 26в–27в, Пам'ять св. Іоанна Хрестителя (Іс 49, 1–3 і 5–7; Лк 1, 57–68); арк. 27в–29а, Свято св. апостолів Петра і Павла (Діян 12, 1–11; Мф 16, 13–19); арк. 29а–29в, Св. Прокопія (Еф 1, 3–7; Лк 12, 32–34); арк. 29в–30в, На Вознесіння Богородиці (Сир 24, 7–17; Лк 10, 38–42); арк. 30в–32б, На Різдво Богородиці (Притч 8, 22–35; Мф 1, 1–16); арк. 32б–33б, Пам'ять мученика Вячеслава (Сир 39, 6–12; Лк 14, 26–33); арк. 33б–34в, Празник Святого Михайла Архангела (Ап 12, 7–12; Мф 18, 1–10); арк. 34в–35б, Пам'ять блаженного Ієроніма (Сир 50, 6–11, 13, 22; Лк 11, 33–36); арк. 35в–36г, День усіх святих (Ап 7, 2–12; Мф 5, 1–12); арк. 36г–37б, Канун Різдва Христового (Рим 1, 1–6; Мф 1, 18–21); арк. 37б–38б, Різдво Христове, по утрені (Тит 2, 11–15; Лк 2, 1–14); арк. 38б–38г, Різдво Христове, на світанку (Тит 3, 4–7; Лк 2, 15–20); арк. 38г–40а, Різдво Христове, на головній месі (Евр 1, 1–12; Ін 1, 1–14); арк. 40а–41а, Пам'ять св. Стефана (Деян 6, 8–10; 7, 54–60; Мф 23, 34–39); арк. 41б–41г, Пам'ять св. апостола і євангеліста Іоанна (Сир 15, 1–6; Ін 21, 19–24); арк. 41г–42б, На Обрізання Господнє (Рим 8, 1–4; 15, 8–9; Лк 2, 21); арк. 42б–43в, На Богоявлення (Іс 60, 1–6; Мф 2, 1–12); арк. 43в–44в, На Принесення в Господній Храм (Стрітення) (Мал 3, 1–5; Лк 2, 22–32); арк. 44в–45б, На пам'ять свв. Кирила і Мефодія (Прем 3, 17–20; Мф 3, 37–42); арк. 45б–46а, На пам'ять преп. Венедикта (Сир 65, 1–4, 6, 8; Мк 10, 25–31); арк. 46а–47а, На Благовіщення (Іс 7, 10–15; Лк 1, 26–38); арк. 47а–47б, Пам'ять сповідника або святителя (Сир 65, 1–6).

На арк. 29а, кіновар'ю подано читання пам'яті св. Прокопа (†1053), засновника Сазавського монастиря біля Праги: нь днь сго прокопа | опта чт епліє | вжи пї а к рмїнмь (проте, уривок взято з Послання апостола Павла до Ефесян)⁸⁶. Пам'ять його відмічається у Католицькій Церкві 4 липня. У заснованому ним монастирі служба відбувалася слов'янською мовою за книгами, писаними глаголицею⁸⁷.

ЗАПИС 1395 р. та висновки до роботи

Після глаголичної частини розміщується колофонний запис 1395 р., на арк. 47–47 зв.⁸⁸ (с. 61–62), писаний чеською мовою кутастою хорватською глаголицею другим писцем. Колофон чітко структурований, писаний кіновар'ю, відноситься до всього кодексу, спочатку подає відомості про глаголичний рукопис, а потім — про кириличний. Він уписаний другим писцем зразу, з наступного рядка, після завершення роботи над текстом. Текст колофону представлено на початку нашої роботи за оригіналом, в транслітерації кирилицею та в українському перекладі, здійсненому І. Огієнком.

⁸⁶ Реймское славянское Евангелие. С. 197, прим. 2.

⁸⁷ Там же. С. 197, прим. 1.

⁸⁸ Це номер аркуша за прийнятою в роботі поаркушевою нумерацією кодекса.

Проведене нами дослідження кодексу й отримані уточнені палеографічні та кодикологічні дані дають підставу зробити певні висновки щодо основних відомостей, поданих у колофоні, які по-різному трактуються вченими, й підвести підсумок нашій роботі. Спочатку розглянемо дані, подані в колофоні щодо кириличної частини, а потім — глаголичної. Це має в хронологічній послідовності показати історію кожного рукопису й кодексу взагалі, а також логічніше представити наші аргументи щодо основних наріжних питань.

Відомості колофону щодо кириличної частини

«А другу частину тих книжок, що по руському обряду, писав св. Прокоп своєю рукою. А це руське писання небіжчик Кароль четвертий, цісар римський, дав на славу тому кляшторові, а на честь св. Єронимові та св. Прокопові. Господи, подай йому вічний спокій. Амінь»:

‣ *А другу частину тих книжок, що по руському обряду, писав св. Прокоп своєю рукою*

Вказується, що частина кириличного Євангелія апракос укладена за православним обрядом і писана св. Прокопом (†1053). На нашу думку, св. Прокопом міг бути писаний саме глаголичний рукопис, а його ім'я, як писця, могло бути зафіксовано в записові рукопису. Кириличне Євангеліє апракос писано, імовірно, в київському скрипторії, безпосередньо з глаголичного рукопису і, можливо, зі збереженням колофону й імені писця.

‣ *А це руське писання*

Писано РЄк старослов'янською мовою давньоруської (давньоукраїнської) одноєрової редакції, правописний узус якої є слідуванням орфографії глаголичної книги-зразка. Орфографія даної редакції характеризується використанням лише одного єра (ь) та двох юсів (а, ж), відсутністю йотованих букв; йотація позначається діакритичним знаком — єрчиком; буква љ пишеться лише в певних позиціях у слові, рідко — буква ю. РЄк є яскравим представником ранньої київської книжної школи, яка проіснувала недовго й не набула подальшого розвитку. Рукопис імовірно створено київськими книжниками-писцями й ілюмінаторами у 20–30-х роках XI ст., у часи дії київського скрипторію Ярослава Мудрого (1025–1054 рр.).

‣ *А це руське писання небіжчик Кароль четвертий, цісар римський, дав на славу тому кляшторові⁸⁹, а на честь св. Єронимові та св. Прокопові*

Фрагмент кириличного рукопису чеським королем Карлом IV (1346–1378), імператором Священної Римської імперії, був подарований до Емауського монастиря біля Праги, присвяченого Богородиці, блаженному Ієроніму, святим Кирилу і Мефодію, єпископові Адальберту (Войтеху) та Прокопу Сазавському. У монастирі кожний зошит був узятий в обкладинку і їх тексти використовувалися при богослужіннях.

⁸⁹ Католицький монастир.

Відомості колофону щодо глаголичної частини

«Року Божого 1395 ця Євангелія та Послання списані слов'янською мовою; співати по них не можна, бо по них опят править мшу підчас коронації»:

▶ 1395 рік

Робота над глаголичною частиною завершена 1395 р. у чеському Емауському монастирі⁹⁰. Першим писцем праця розпочата раніше, ним був написаний перший зошит (читання в Неділю Цвітну (Вербна неділя); у Великий четвер; у Велику суботу; у Неділю Пасхи; на Хрещення Церкви; у Світлий понеділок; на Вознесіння Господнє; та недописане читання у Неділю П'ятидесятниці, яке згодом, зі звороту останнього аркуша, було дописано другим писцем, яким написано ще три зошити й завершено роботу). Тексти з цього зошита ще певний час використовувалися під час служб, а зошит був укладений у палітурку.

▶ *Євангелія та Послання списані слов'янською мовою;*

Євангелія та Послання списані слов'янською мовою, тобто глаголицею.

▶ *співати по них не можна, бо по них опят править мшу підчас коронації*

Указано, що співати по цим книгам не можна, бо по них знову правлять мшу⁹¹ підчас коронації, тобто використовують в обряді помазання миром. Помазання зазвичай включалося до складу складного богослужбового чину коронації. Закінчується запис словами: «Господи, подай йому [Карлу IV] вічний спокій. Амінь».

Вірогідно, що книгу взяли в ошатну оправу-мошєвик і включили до обряду помазання на царство при проведенні церемонії коронації чеських королів. Тому гусити, розгромивши Емауський монастир у 1421 р., книгу зберігали у себе 40 років, а потім передали, за однією із версій її побутування, до Константинополя, де вона в недоторканості зберігалася ще 100 років, оскільки була пов'язана з іменем імператора Великої Римської імперії, короля Чехії Карла IV. Тому не випадково книга, яку називали «*Texte du Sacre*» (Коронаційний текст), була придбана й вкладена кардиналом Шарлем Лотарингським, архієпископом Реймським, до Реймського собору напередодні Великодня 1574 р., згодом включена до богослужбового чину коронації французьких королів. Король Франції повинен бути коронований в Реймському соборі й помазаний миром, що знаходиться в Святій Стекляниці. Щодо РЄ маємо таке свідчення: «У день свого помазання король приносить королівську присягу на цьому Євангелії. Воно перш за все використовується для цієї мети, ймовірно тому, що об'єднує євангельські тексти та інші реліквії, на яких

⁹⁰ Легітимність запису засвідчується, на нашу думку, відсутністю в рукопису читання служби празника на честь одного зі святих покровителів Емауського монастиря – мученика-єпископа Адальберта, який був позбавлений цього статусу після 1352 р. (Між 1352 і 1437 pp.): *Rothe H.* Das Slavenkloster in der Prager Neustadt bis zum Jahre 1419: Darstellung und Erläuterung der Quellen. Teil I // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* Neue Folge. 1992. Bd. 40. Heft 1. P. 23–24. Замість цієї служби писець помістив службу князю-мученику Вячеславу, *арк. 32б–33б* (с. 31–33).

⁹¹ *Миша* – «католическое богослужение», зап., южн., укр., блр. *миша*, чеш.-цслав. *миша* (Київск. листки, легенда о св. Вацл.), сербохорв. зап. *māša*, чеш. *mše* «месса»... *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка в четырех томах. Том 3 (Муза-Сят) / Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. 2-е изд., стереотипное. Москва: Прогресс, 1987. С. 22.

прийнято присягати в Католицькій Церкві. В скарбниці Реймського собору можна побачити й інше Євангеліє, менш цінне, на якому наші королі приносили присягу при помазанні до того, як кардинал Лотарингський приніс у дар екземпляр, про який йде мова»⁹².

Отже, колофон був уписаний при об'єднанні кириличної та глаголичної частин в одній книзі, для якої було виготовлено у 1395 р., чи наприкінці XIV ст., дорогоцінну оправу-мощевик. Книга набула статусу “*Texte du Sacre*” при проведенні богослужбового чину коронації. Це сприяло збереженню фрагмента місяцеслова кириличного Євангелія апракоса, писаного в часи становлення книжного скрипторію київської Русі, часу правління великого князя Ярослава Мудрого.

СПИСОК РУКОПИСНИХ ДЖЕРЕЛ

- Архангельське Євангеліє, 1092 р. Російська державна бібліотека, М. 1666
 Ассеманієве Євангеліє, XI ст. (не раніше 1054 р.). Ватикан, Cod. Slav. 3
 Житіє Кондрата, XI в. Російська національна бібліотека, Погод. 64
 Златоструй Бичкова, XI ст. Російська національна бібліотека, Qn. I. 74
 Ізборник Святослава, 1073 р. Російський державний історичний музей, Син. 104
 Листок Вікторова, XI ст. Російська державна бібліотека, Писк. 205.1
 Македонський кириличний листок, XI ст. Російська бібліотека Академії наук, 24.4.16. (Срезн. 63)
 Мирославове Євангеліє, 80-ті рр. XII ст. Белград, Народний музей, 1538
 Мінея, 1096 р., Російський державний архів давніх актів, ф. 381, Син. 89
 Мінея, 1097 р., Російський державний архів давніх актів, ф. 381, Син. 91
 Новгородський псалтир першої чверті XI ст. Новгородський державний об'єднаний музей-заповідник
 Остромирове Євангеліє, 1056–1057 рр. 294 арк. Російська національна бібліотека, Ф. п. I. 5
 Пандекти Антіоха Чорноризця, друга половина XI ст. Російський державний історичний музей, Воскр. 30 перг.
 Пантелеймонове Євангеліє, XIII ст. Російський державний архів давніх актів, РС (Ф. 188) № 816
 Савина книга, XI, XI–XII і кінець XIII ст. Російський державний архів давніх актів, ф. 381, Син. 14
 Слова Григорія Богослова, друга половина XI ст. Російська національна бібліотека, Q. п. I. 16
 Туровське Євангеліє, друга половина XI ст. Вроцлавська бібліотека Академії наук Литви, F. 19–1
 Чудовський Псалтир, перша половина XI ст. Російський державний історичний музей, Чуд. 7

⁹² Полевой Н. Любопытное дополнение к известиям о Славянском Евангелии... С. 70–71.

БІБЛІОГРАФІЯ РЕЙМСЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ¹

Публікації²

Публікації кодексу

Silvestre J.-B. Évangélie slavice, quibus olim in regum Francorum oleo sacro inungendorum solemnibus uti solebat ecclesia remensis, vulgo “Texte du sacre”, ad exemplaris similitudinem descripsit et edidit J. B. Silvestre et B. Kopitar. Lutetiae Parisiorum, 1843. 426 p.

Silvestre J.-B. Évangélie slave de Reims, ou Texte du Sacre, edition fac-simile in-4°. Paris, 1843.

Ганка В. В. Сазаво-Эмауское Благовествование, ныне же Ремьское, нанеже преже присягаша при венчалном миропомазании цесари фарньцустии, с прибавлением сбоку того же чтения латинскими буквами и сличением Остромирова Евангелия и Острожьских чтений. В Чешской Празе, 1846. XXXII, 200 с.

Silvestre J.-B. Évangélie slave, dit Texte du sacre, de la Bibliothèque de Reims, fac-similé par J.-B. Silvestre; traduction latine par feu Kopitar. Paris, 1852. (З латинським перекладом).

Léger L. L'Évangélie slavon de Reims dit: Texte du Sacre. Edition facsimilé en héliogravure ubliée sous les auspices de l'Academie Nationale de Reims, précédée d'une Introduction historique par L. Léger. Reims–Prague, 1899. 45+94 p. (*Léger L.* Notice sur l'Évangélie slavon de Reims dit : Texte du Sacre. Reims: F. Michaud, 1899. 4+47 p.).

Havryluk V. Évangélie slave de Reims dit Texte du Sacre, Paris: Editions Beaurepaire, 2009. 44 p., [112] p.

Реймское славянское Евангелие. Новое факсимильное издание / под. рук. иером. Александра (Синякова) : У 2-х т. Эпине-су-Сенар, 2017. Т. 1: 104 с.; Т. 2: 336 с.

Публікації кириличної частини

Hanka V. Wýpisky Remešského a Ostromirského Evangelium // Abhandlungen der K. Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften. F. 3. B. 2. Prag, 1843. P. 204–216.

Жуковская Л. П. Реймское евангелие: история его изучения и текст // Предварительные публикации / Институт русского языка АН СССР. М., 1978. Вып. 114. 64с.

Рот-Жебровский Т. Кирилловская часть Реймского евангелия / Лингвистическое исследование. Lublin, 1985.

Александрович В. С. Реймське Евангеліє Анни Ярославівни. Львів: МС, 2010. 200 с. ; іл.

Реймське Євангеліє Анни Ярославни. Торонто: Фондація Енциклопедії України, 2018. 84 с. ; іл.

¹ Представлена основна бібліографія.

² Видання подаються у хронологічній послідовності.

Публікації глаголичної частини

Страхова О. Б. Глаголическая часть Реймского евангелия: история, язык, текст // Palaeoslavica. Supplementum, 3. Cambridge, Massachusetts, 2014. 261 pp. (Публикация текста с параллелями из Хервоева и Нью-Йоркского миссалов, р. 139–261).

Дослідження³

Александрович В. Київські аркуші Реймського євангелія // Реймське Євангеліє Анни Ярославни. Львів: Видавництво «МС», 2010. С. 11–32.

Андреевский И. О Реймском Евангелии // Северная пчела. № 28. СПб., 1840. С. 111–112.

Андреевский И. Письмо к редактору о Реймском Евангелии // Сын Отечества. 1840. Т. 4. Отд. 6. С. 545–551. [Рец. на работу: **Срезневский И. И.** Предположения о Реймском Евангелии. Новости литератур славянских (Из письма к редактору «Отечественных записок») // Отечественные записки. Т. 10. Май. Отд. 7. СПб, 1840. С. 1–10].

Априлов В. Е. «Болгарские Книжники», или какому славянскому племени собственно принадлежит кирилловская азбука? Одесса, 1841.

Априлов В. Е. Денница новоболгарского образования. Ч. 1. Одесса, 1841.

Арполенко Г. П. та ін. Нариси з морфології старослов'янської мови східнослов'янських пам'яток XI–XIII ст.: [монографія] / Г. П. Арполенко, З. Г. Козирева, Г. І. Лиса, К. С. Симонова, Г. Х. Щербатюк; НАН України, Ін-т укр. мови. Київ: [Вид. Дім Д. Бураго], 2008. С. 17 та ін.

Бередников Я. И. О Славянских рукописях, хранящихся в Германских и Французских библиотеках // Журнал Министерства народного просвещения. Ч. 42. Отд. 2. СПб., 1844. С. 73–91.

Биккинина Э. И. Особенности функционирования надстрочных знаков в Реймском евангелии XI века // Русская и сопоставительная филология. Взгляд молодых. Казань, 2003. С. 14–21.

Биккинина Э. И. Функциональная специфика дублетных букв в Реймском Евангелии // Русская и сопоставительная филология: состояние и перспективы. Казань, 2004. С. 176–178.

Билярский С. П. Судьбы церковного языка. Историко-филологическое исследование. [Т.] 2. О Кирилловской части Реймского евангелия. СПб., 1848. С. 25 (2-е изд. СПб., 1859).

Будилович А. С. Общеславянский язык в ряду других общих языков древней и новой Европы. Т. 2. Зарождение общего языка на славянском востоке. Варшава, 1892. С. 135.

Бузук П. О. Нарис історії української мови: Вступ: Фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії. Київ, 1927. С. 18.

Букатевич Н. И., Савицкая С. А., Усачева Л. Я. Историческая грамматика русского языка. Киев, 1974. С. 17.

Буслаев Ф. И. О влиянии христианства на славянский язык. Опыт истории языка по Остромирову евангелию. Москва, 1848. С. 200, 206.

Буслаев Ф. И. О влиянии христианства на славянский язык // Sankt Petersburger Zeitung, 1848. № 245.

Вергун Д. Н. Карпаторусская литература: Критический очерк. Прага, 1925. С. 3, 48.

[**Волков Н. В.**] Статистические сведения о сохранившихся древнерусских книгах XI–XIV веков и их указатель / сообщения Н.В. Волкова. СПб., 1897. (Памятники древней письменности, № СХХIII). С. 51.

³ Праці розподілені за прізвищами вчених за абеткою і в хронологічній послідовності.

- Востоков А. Х.** Замечания о так называемом Реймском евангелии (XI – XII в.) // Филологические наблюдения. СПб.: Тип. имп. АН, 1865. С. 205–208.
- Ганка В. В.** Начало священного языка славян // Отечественные записки. Т. 49. Отд. 7. СПб., 1846. С. 20–26.
- Ганка В.** Остатки Словенского богослужения у Чеховъ. Прага, 1859.
- Гісторыя беларускага мастацтва** : У 6 т. Т. 1: Ад старажытных часоў да другой паловы XVI ст. Мн. : Навука і тэхніка, 1987. С. 91.
- Гранстрем Е. Э.** О подготовке сводного печатного каталога славянских рукописей // 4-й Международный съезд славистов. Славянская филология. Т. 2. Москва, 1958. С. 29 (библ.), 417.
- Грунский М. К., Ковальов П. К.** Нариси з історії української мови. Львів, 1941. С. 13.
- Гъльбов И.** Старобългарски език с увод в славянското езиковзнание. София, 1980. С. 70–71.
- Джадарт А.** Досье словянской евангелики в библиотеки Реймса, имп. Поля Жаккина. Безансон, 1902.
- Дубровский П. П.** Замечания г. Ганки о реймском славянском евангелии // Литературная газета. 1840. №56. С. 1280–1290.
- Дубровский П. П.** Славянские новости. Славяне юго-западные // Москвитянин. 1846. Ч. 2. № 4. С. 177–190.
- Дурново Н.** Русские рукописи XI и XII в. как памятники старославянского языка // Южно-словенски филолог. Кн. IV. 1924. С. 83–84; Кн. V. 1925–26. С. 107–108; Кн. VI. 1926–1927.
- Дурново Н.** Введение в историю русского языка. 2-е изд. Москва, 1969. С. 56, № 25. (1-е изд. Брно, 1927).
- Жуковская Л. П.** Гіпотези й факти про давньоруську писемність до XII ст. // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI–XVIII ст. Київ, 1981. С. 17–27.
- Жуковская Л. П.** Евангелие Анны Ярославны – королевы Франции в текстологическом отношении // Тезисы докладов и сообщений конференции по итогам научно-исследовательской работы ГБЛ за 1990 г. Москва, 1991. С. 84–87.
- Запаско Я. П.** Українська рукописна книга. Львів: Світ, 1995. (Сер.: Пам'ятки книжкового мистецтва). С. 15, 24–26, опис: Євангеліє апракос короткий «Реймське» (кирилична частина). 151–154, № 6.
- Иконников В. С.** Опыт русской историографии. Київ, 1908. Т. 2. Кн. 2. С. 258.
- Карамзин Н. М.** История государства Российского. 2-е изд. Спб., 1818. Т. I, С. 213; прим. 529.
- [**Каринский Н. М.**]. Образцы письма древнейшего периода истории русской книги. 68 фототипических снимков с древнерусских памятников, преимущественно XI в., на 29 таблицах. К печати подготовил и вводною статьею снабдил Н.М. Каринский. Ленинград : АН СССР, 1925. С. 10.
- Карский Е. Ф.** Образцы славянского кирилловского письма с X по XVIII вв. Изд. 2-е. Варшава, 1902. С. 15; Изд. 3-е. Варшава, 1912. С. 10, 11. (Варшава, 1901).
- Карский Е. Ф.** Славянская кирилловская палеография. 2-е фототип. изд. Москва: Наука, 1979. С. 132, 147, 203, 209, 371, № 5. (1-е изд. М., 1928).
- Катков М. Н.** Об элементах и формах славяно-русского языка. М., 1845.
- Кеппен П. И.** [Статья без названия] // Библиографические листы. СПб, 1825, № 34.
- Колесса О.** Погляд на історію української мови. Прага, 1924. С. 9, 18.

- Кривко Р. Н.** Древнерусская орфография XI – нач. XII в. в свете суперсегментных тембровых оппозиций // Вопросы языкознания. Москва, 1998 г. №2. С. 66 и др.
- Курінний П.** Реймська Євангелія – найдавніша пам'ятка письма Київської Русі // Золоте слово. Науково-навчальне видання. В двох книгах. Київ: Видавництво “АКОНІТ”, 2002. Кн. 1.
- Лавровский П.** О Реймском евангелии // Опыты историко-филологических трудов студентов главного педагогического института шестого выпуска. СПб.: Тип. имп. АН, 1852. С. 1–141.
- Лосева О. В.** Периодизация древнерусских месяцесловов XI–XIV в. // Древняя Русь. 2001, № 2 (4). С. 15–36.
- Лосева О. В.** Русские месяцесловы XI–XIV вв. М.: Памятники исторической мысли, 2001.
- Марков В. М.** К истории редуцированных гласных в русском языке. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1964. С. 159 и пр.
- Махновець Л. Є.** Українські письменники: Біобібліографічний словник. К., 1960. Т. 1. Давня українська література (XI–XVIII ст.). С. 657–658.
- Микитась В. Л.** Літературний процес на Закарпатті доби феодалізму: Конспект лекцій. Ужгород, 1966. С. 19.
- Мильчина В.** Французы «полезные» и «вредные»: надзор за иностранцами в России при Николае I. Москва: Новое литературное обозрение, 2017. С. 36–49.
- Минчев Г.** Реймское Евангелие // Кирило-Методієвська енциклопедія. Софія, 2003. Т. 3. С. 456–459.
- Миронова Т. Л.** Графика и орфография рукописных книг киевского скриптория Ярослава Мудрого. Москва: РГБ, 1996. 81 с. (На основі графіки й орфографії Реймського Євангелія).
- Миронова Т. Л.** Хронология старославянских и древнерусских рукописных книг X–XI вв. Москва: Русская книга, 2001. С. 178–212 и др.
- Николаев Г. А., Биккинина Э. И.** Из наблюдений над языком Реймского евангелия XI в. (графика, орфография, фонетика) // Вестник ВолГУ. Сер. 2. Вып. 4. 2005. Р. 16–23.
- Никольский Н. К.** Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений. (X–XI вв.). Корректурное издание. СПб., 1906. С. 489–490.
- Нікітенко Н., Корнієнко В.** Реймське Євангеліє та Анна Ярославна // Реймське Євангеліє Анни Ярославни. Торонто: Фундація Енциклопедії України, 2018. С. 7–15
- Огієнко І.** Реймська Євангелія // Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови: Найважливіші пам'ятки церковнослов'янської мови. Пам'ятки старослов'янські X–XI віків. Т. 5. Варшава: Друкарня Синодальна, 1929. С. 144–151, 358–359 (знімки арк. 3 і 4).
- Паплонский И. И.** О Реймском Евангелии // Журнал Министерства народного просвещения. Ч. 57. Февраль. Отд. 2. СПб., 1848. С. 105–156; Март. С. 191–251; Апрель. Отд. 2. С. 1–31.
- Первольф И. И.** Славяне, их взаимные отношения и связи. Т. 2. Варшава, 1888. С. 541, 544.
- Первольф И. И.** Словенский язык и его судьбы у народов славянских // Мефодієвський юбилейний збірник. Варшава, 1883.
- Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетневым.** Т. 3. СПб., 1886. С. 169.
- Погодин М. П.** [Статья без названия] // Москвитянин. 1841. Ч. 3. С. 490–498.
- Погодин М. П.** [Описание] // Москвитянин. 1841. Ч. 4. С. 630.
- Полевой Н.** Любопытное дополнение к известиям о Славянском Евангелии, находившемся в Реймсе // Сын отечества. Т. 8. Секция 6. СПб, 1839. С. 70–71.

- Приходько Г.** История Реймской славянской рукописи // Реймское славянское Евангелие. Новое факсимильное издание / под. рук. иером. Александра (Синякова) : У 2-х т. Эпине-су-Сенар, 2017. Т. 2. С. 16–36.
- Пуцко В. Г.** Славянская иллюминированная книга X–XI веков // *Byzantinoslavica*. Praha, 1985. Т. XLVI. С. 148–149.
- Пуцко В. Г.** Художественное оформление древнейших славянских рукописей // *Slovo*. Zagreb, 1987. Sv. 37. P. 80.
- Пуцко В. Г.** Книжкова продукція київських та південно-західних скрипторіїв XI–XIII ст. // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. Київ, 1988. № 10–11.
- Пуцко В. Г.** Давньоруська писемність і книга у візантійсько-слов'янському світі // Європейське Відродження та українська література XVI–XVIII ст. Київ, 1993. С. 48–49.
- Пуцко В. Г.** Иллюминация РЕ (кирилловская часть) // *Byzantinoslavica*. 1995. Т. 36. № 3. P. 579–592.
- Пуцко В. Г.** Київський рукопис французької королеви Анни // Рукописна та книжкова спадщина України. 1998. Вип. 4. С. 93–99.
- Пуцко В. Г.** Иллюминированная древнерусская книга XI–XIII в. // Древняя Русь: вопросы медиевистики. 2001. № 3 (5). С. 45.
- Реймское евангелие** // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. СПб., 1899. Т. 52. С. 489–490.
- Синяков А.** Введение // Реймское славянское Евангелие. Новое факсимильное издание / под. рук. иером. Александра (Синякова) : У 2-х т. Эпине-су-Сенар, 2017. Т. 2. С. 5–15.
- Сказания о начале Чешского государства в древнерусской письменности** / Предисл., коммент. и пер. А. И. Рогова, отв. ред. В. Д. Королюк. Москва: Наука, 1970. С. 10, 14.
- Славица К.** Євангеліє Реймса та історія сербо-хорватської мови / Доповіді, представлені Гойко Ружичіч з нагоди його 75-річчя. Мутон Гаага-Париж, 1975.
- Соболевский А. И.** Кирилловская часть Реймского Евангелия // Русский филологический вестник. Т. 18. Варшава, 1887. № 3. С. 143–150.
- Соболевский А. И.** Новый труд Стасова // Университетские известия. [Киев], 1887. № 5. С. 53–54.
- Соболевский А. И.** Лекции по истории русского языка. СПб., 1891. С. 12–13. (СПб., 1888).
- Срезневский И. И.** Предположения о Реймском Евангелии. Новости литератур славянских (Из письма к редактору «Отечественных записок») // Отечественные записки. Т. 10. Май. Отд. 7. СПб., 1840. С. 1–10.
- Срезневский И. И.** Издание Реймского Евангелия (Texte du Sacre) // Москвитянин. 1846, № 8.4.4. С. 152–167.
- Стасов В. В.** Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени. СПб., 1887. Табл. XXXIX.
- Страхова О. Б.** Глаголическая часть Реймского евангелия: история, язык, текст // *Palaeoslavica Supplementum*, 3. Cambridge, Massachusetts, 2014. 261 p.
- Строев С. М.** Славянское Евангелие, на котором присягали короли французские при своем короновании // Журнал Министерства народного просвещения. Ч. 21. 1839. Январь. Отд. 2. С. 78–103.
- Строев С. М.** Несколько слов о глаголической части славянской рукописи, на которой присягали короли французские при короновании своем // Северная пчела. СПб., 1839. № 260. С. 1038–1037.

- Строев С. М.** Ответ Н. А. Полевому на его замечание // Северная пчела. СПб, 1839. №131. С. 521–522.
- Строев С. М.** Замечания на статью г. А(ндреевского) о реймском евангелии // Северная пчела. 1840. №33. С. 129.
- Строев С. М.** Письмо к В. В. Ганке, в Прагу // Северная пчела. 1840. № 41. С. 161–162.
- Строев С. М.** Описание памятников славяно-русской литературы, хранящихся в публичных библиотеках Германии и Франции. Москва, 1841. С. 6–30, № 2; ил.
- Толочко О. П.** Реймське євангеліє // Енциклопедія історії України. Київ, 2012. Т. 9. С. 171–172.
- Топенчаров В.** Константин-Кирил Философ. АБВ на Ренесанса. София 1970. С. 61–62, 115–163, 172.
- Тот И. Х.** К изучению одноеровых памятников XI в. // Studia Slavica. Budapest, 1978. Т. XXIV. С. 238–241, 243–245.
- Тот И. Х.** Редуцированные гласные в Реймском Евангелии // Studia slavica. Budapest, 1979. Т. 25. С. 427–439.
- Тот И. Х.** Глагольные формы в Реймском Евангелии // Studia Russica. 1981. Т. 4. С. 175–180.
- Тот И. Х.** О протографе и протерографе кирилловской части Реймского Евангелия // Palaeobulgarica. 1982. Т. 6. №3. С. 180–183.
- Тот И. Х.** Склонение существительных в Реймском Евангелии // Studia russica. 1982. Т.5. С. 5–23.
- Тот И. Х.** К изучению возникновения русской редакции древнеболгарского языка // Hungaro-Slavica. Вр., 1983. Р. 180–183.
- Тот И. Х.** Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв. София : Болгарская академия наук, 1985. С. 9, 52–60, 96, 99–100, 103–111, 135, 137–140, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 167–171, 177–178, 197–198, 204, 248–262, 271–273, 280, 296–299, 302, 306–307, 319, 321, 322, 327, 328, 330, 335, 336, 337, 339, 341, 342.
- [**Тургенев А. И.**] Древнее известие об Анне Ярославне и Славянское Евангелие в Реймсе // Журнал Министерства народного просвещения. Ч. 9. № 1, январь, 1836. Отд. 6. С. 229–230.
- Турилов А. А.** Реймское Евангелие // Древняя Русь в средневековом мире. Энциклопедия / Под ред. Е. А. Мельниковой, В. Я. Петрухина. 2-е изд. Москва: Ладомир, 2017. С. 677–678.
- Филимонов Г. Д.** Славянские знаменитости в пределах Франции. I. Реймское Евангелие // Вестник общества древнерусского искусства при Московском публичном музее. Москва, 1874. Вып. 4–5. С. 25–27.
- Францев В. А.** К истории изданий Реймского Евангелия // Журнал Министерства народного просвещения. Ч. СССXXX. 1900. Июнь. С. 126–155 (Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашева и К°, 1900. 33 с.).
- Францев В. А.** К истории изданий Реймского Евангелия // Журнал Министерства народного просвещения. Ч. СССXXXV. 1901. Июнь. С. 511–517.
- Фуэсерон М.** О тексте кириллической части Реймского Евангелия // Новое факсимильное издание / под. рук. иером. Александра (Синякова) : в 2-х т. Эпине-су-Сенар, 2017. Т. 2. С. 37–56.
- Черных П. Я.** Историческая грамматика русского языка. 2-е изд. Москва, 1954. С. 29; 3-е изд. М., 1962. С. 27.
- Шахматов А. А.** Курс истории русского языка / Читан в С.-Пб. ун-те в 1909–1910 уч. г. Спб., 1912. 2-е изд. Ч. 1. С. 259.

- Шевельов Ю.** Исторична фонологія української мови : пер. з англ.; пер.: С. Вакуленко, А. Даниленко. Харків: Акта, 2002. XII, 1054 с. (Класика Української Науки). С. 285. (*Shevelov G. J. A Historical Phonology of the Ukrainian Language. Heidelberg: Winter, 1979*).
- Шевельов Ю.** Про так званий підпис королеви Франції Анни // Юрій Шевельов. Вибрані праці. У двох книгах. Книга I. Мовознавство. 2-е вид. К., 2009. С. 412–420.
- Ягич И. В.** Труд Стасова «Славянский и восточный орнамент» // Вестник изящных искусств. СПб., 1888. Т. 6. Вып. 2. С. 146–185.
- Ягич И. В.** Глаголическое письмо. СПб., 1911. (=Энциклопедия славянской филологии. III. Графика у славян).
- Ястржемский** // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. СПб, 1904. Т. 82 С. 851.
- Avril A. Baron d'.** Saint Cyrille et Saint Méthode. Paris, 1885.
- Bautier R.-H.** Anne de Kiev, reine de France, et la politique royale au XIe siècle: étude critique de la documentation. *RES*, vol. LVII, fasc. 4, 1985. P. 539–564.
- Berčić I.** Čitanka Staroslovenskoga Jezika. Prague, 1864.
- Bikkínina E.** La lengua del Evangelio de Reims. Tesis doctoral. Granada, 2009. 686 p.
- Blahova E.** Über den kyrillischen Teil des Reimser Evangelium oder Über die Resuszitation eines Mythos // *Byzantinoslavica*. 1995. Vol. 56. S. 593–600.
- Büsching A. F.** Neue Erdlbeschreibung 2er Teil. Hambourg, 1754 et années suivantes.
- Catalogue général des Manuscrits des Bibliothèques publiques de France.** Départements. T. XXXVIII. Reims. T. 1. Paris, 1904. С. 239–242, № 255.
- Ceref C. abbe.** L'Évangélaire Slave, manuscrit dit Texte du Sacre, Reims, 1868.
- Ceref C. abbe.** L'Évangélaire Slave, manuscrit dit Texte du Sacre. 2e edition. Reims, 1881.
- Charlier V.** Evangélaire slave, dit Texte du sacre, d'après l'original de la Bibliothèque de Reims, 1897. 94 pi. photographiées (cette reproduction n'a pas été mise dans le commerce). P. 33.
- Chodzko A.** Grammaire paléoslave. Paris, 1869.
- Dobrovsky J.** Slavin, Beiträge zur Kenntnis der Slavischen Literatur. Prague, 1808.
- Dobrovsky J.** Institutiones Linguae slavicae dialecti veteris. Wien, 1822.
- Eichhoff F. G.** Histoire de la langue et de la littérature slaves. Paris, 1839.
- Expilly J.-J., abbé.** Dictionnaire géographique des Gaules et de la France. T. 6. Amsterdam, 1770. P. 143.
- Garzaniti M.** Das Evangelium von Reims // Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Die altslavische Version der Evangelien. Бұһлау, 2001. Reihe A: Slavistische Forschungen. Neue Floge Band 33. С. 391–394.
- Gebauer J.** Remešské Evangelium // Slovník Naucny. T. 7. Prague, 1868.
- Geronimi V.** L'évangélaire slavons de Reims mythes, (re)découverte historique et perspectives // Revue des études slaves. LXXXIX/1–2. Paris, 2018. P. 133–142.
- Geruzez J.-B.** Description historique et statistique de la ville de Reims. T. 1. Reims: Le Batard, 1817.
- Glückselig L.** Dombrowsky, Slawin und Desselben Glagolitica // *Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik*. B. 1. № 26. Februar. Berlin, 1835. Col. 217–224.
- Gonneau P.** Evangélaire slavons de Reims // Sainte Russie, l'art russe des origines à Pierre le Grand. Paris: Musée du Louvre, 2010. P. 121.

- Grbeža C.** Reimski evandelistar, remek-djelo hrvatske glagoljice: Međunarodni simpozij Reimski evandelistar, remek-djelo hrvatske glagoljice (Reims, 13. veljače 2013) // Slovo. 63. 2013. PP. 246–251.
- Grimm J.** [Untitled article] // Gelehrte Anzeigen. № 34. März. Göttingen, 1836. P. 329.
- Haenel G.** Catalogi librorum manuscriptorum qui in bibliothecis Galliae, Helvetian, Belgii, Britanniae M., Hispaniae, Lusitaniae asservantur. Leipzig: Hinrichs, 1830.
- Hanka V.** O slovanskem Ewangeliu w Remesi // Časopis Českého Museum. Prag, 1839. P. 491–499.
- Hanka V.** Zprawa o slovenskem ewangeliu // Casopis pro katolické duchowenstwo. Prag, 1839. P. 816–823.
- Hanka V.** [Člen brez naslova] // Casopis Ceskeho Museum. Prag, 1840. P. 188–194.
- Haupt M.** [Člen brez naslova] // Jahrbüchern der Literatur. B. 76. Wien, 1836. P. 114.
- Horálek K.** Kotazce česke cyrillicez tradic slovanské kultury v Čechách. Praha, 1975. P. 23–25.
- Jadart H.** Passage de Pierre-le-Grand à Reims, le 22 juin 1717, notice accompagnée de documents inédits tirés des archives et de la bibliothèque de Reims. Reims, 1890.
- Jadart H.** Présentation de l'Évangéliste slave de la bibliothèque de Reims à LL. MM. l'empereur et l'impératrice de Russie, le 19 septembre 1901. Reims: H. Matot, 1902.
- Jadart H.** Le Dossier de l'Évangéliste slave à la bibliothèque de Reims. Besançon: Paul Jacquin, 1902.
- Jagič W.** Neue Briefe von Dobrovsky, Kopitar, etc. Berlin, 1897. P. LXVI–LXIX, 346, 455.
- Jagič W.** Entstehungsgeschichte der Kirchenslawischen Sprache. 2-e Auflage. Berlin, 1913. P. 104–106.
- Jastrzebski J. L.** Texte du sacre // Journal général de l'Instruction publique. V. 8. Paris, 1839. № 71. Mercredi 4 septembre. P. 543–544; [La continuation] V. 8. Paris, 1839. № 72. Samedi 7 septembre. P. 550–552.
- Jastrzebski J. L.** Notice sur le manuscrit de la Bibliothèque de Reims, connu sous le nom de Texte du sacre. Rome: Imprimerie Salviucci, 1845.
- Kniezsa I.** Helyesirasunk tortenete a konyvnyomtata koraig. Budapest? 1952. P. 19.
- Kollar J.** Slávy Dcera. Prague, 1832.
- Kopitar B.** Gagolita Clozianus. Wien, 1836.
- Kopitar B.** Österreichische Zeitschrift für Geschichtskunde. Wien, 1836, № 86–88.
- Kopitar B.** Das wiederentdeckte Krönungsewangeliu von Rheims (Le texte du sacre) // Blätter für literarische Unterhaltung. Leipzig, 1838. № 34. S. 133–135; [Fortsetzung] № 35. S. 137–138.
- Kopitar B.** Hesychii glossographi discipulus et epiglossistes Russus. Wien, 1839.
- Kopitar B.** Prolegomena historica, Slawische Bibliothek. Wien, 1851. P. 57–89.
- Kunik E. E. (A. A.)** Das Reimser Evangelium // Sankt Petersburger Zeitung. 1846. №№ 68, 69.
- Kunik E. E. (A. A.)** [Unbenannter Artikel] // Sankt Petersburger Zeitung. 1847. № 3–4.
- Kunik E. E. (A. A.)** Aufklärungen über einige Punkte der äusseren Geschichte des slawischen Evangeliums zu Reims // Bulletin des sciences historiques, philologiques et politiques, Académie Impériale des sciences de Saint-Petersbourg. Saint-Petersbourg, 1848. T. 6. №№ 15, 16. Col. 225–250.
- Krasl F.** Sv. Prokop, jeho klaster a pamatka u Ii-du. Praha, 1895. P. 168.
- Kurz J.** Učebnice jazyka staroslověnského. Praha, 1969. P. 38.
- Leger L.** Cyrille et Méthode. Paris, 1868.
- Leger L.** Russes et Slaves, études politiques et littéraires. 2e série. Paris, 1896. 312–317.

- Leger L.** Catherine II et l'Évangélique slave de Reims, dit Texte du sacre // Travaux de l'Académie de Reims. V. 103. T. 1. Reims, 1896–1898. P. 287–289.
- Leger L.** Notes complémentaires sur le Texte du Sacre (Évangélique Slave). Reims: F. Michaud, 1901.
- Leger L.** Nouveaux documents concernant l'Évangélique slavon de Reims // Compte rendu des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres, n°2, 1901. P. 172–178.
- Lunt H. G.** The Orthography of Eleventh Century Russian Manuscripts. Columbia University. Photomechanic Reproduction, 1950/1980. P. 151–155.
- Loriquet H.** Manuscrits de la Bibliothèque de Reims. Paris, 1898. P. 239–242.
- Loš J.** Berichtigungen zum Reimser Evangelium // Archiv für slavische Philologie. B. 9. Berlin, 1886. S. 478–486.
- Maciejowski W. A.** Pamiętniki o dziejach, piśmiennictwie i prawodawstwie Słowian. Sankt Petersburg. P. 2. 1839. S. 12.
- Maciejowski W. A.** Biblioteka Warszawska. Varsovie, 1841. T. 2. P. 64; T. 3. P. 118.
- Maciejowski W. A.** Pierwotne dzieje Polski i Litwy. Warszawa, 1846. P. 10.
- Marmouget M.** La visite du Tsar Nicolas II à Paris. 5–9 octobre 1896. Mémoire de maîtrise, Paris X Nanterre, 1997.
- Marn J.** Kopitarjeva Spomenica. Ljubljana, 1880. P. 25–26.
- Međunarodni simpozij Reimski evanđelistar, remek-djelo hrvatske glagoljice.** Reims, 13. veljače 2013. URL: <http://www.croatianhistory.net/etf/reims.html>
- Menu H.** L'Évangélique slave de la Bibliothèque de Reims devant la critique. Reims, 1908. 48 p.
- Miklosich F.** [Unbenannter Artikel] // Jahrbucher der Literatur. Wien, 1847. B. 119. S. 1–39.
- Muralt E. de.** Novum Testamentum graece. Hamburg, 1848.
- Palacký F.** Geschichte von Böhmen. B. 2. A. 2. Prague, 1842. P. 305–306.
- Paris L.** Manuscrit slavon sur lequel les rois de France prétaient serment à leur sacre // La Chronique de Champagne. Reims, 1837. T. 1. P. 40–52; T. 2. P. 204–207. T. 3. P. 59.
- Pastrnek F.** Evangelium Sazavo emauské // Casopis Matice Moravské. Brno, 1891. P. 331–340.
- Peschek C. A.** Geschichte der Gegenreformation in Boehmen. B. 1. Dresden, 1844. S. 502.
- Piganiol de la Force J.-A.** Nouvelle description de la France. 3e partie. Ch. 2. Paris, 1715.
- Piganiol de la Force J.-A.** Nouveau voyage en France. T. 2. Paris, 1724. P. 146, 202.
- Pluche N.-A., abbe.** Le Spectacle de la nature. 1re édition. T. 7. Paris, 1746. P. 256. (Paris, 1768).
- Purkinje J. E.** [Unbenannter Artikel] // Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik. № 102. Berlin, 1837. P. 810.
- Régnault Mr R. C.** Histoire des sacres et couronnements de nos rois, faits à Reims, à commencer par Clovis jusqu'à Louis XV... Reims, 1722.
- Šafařík P. J.** [Článek bez názvu] // Časopisu Českého Muzeum. Praha, 1838. S. 252–253.
- Šafařík P. J., Palacký F.** Die ältesten Denkmäler der Boemischen Sprache. Prag, 1840.
- Šafařík P. J.** Slowansky Narodopis. Praha, 1842. P. 38.
- Sainte Russie : l'art russe des origines à Pierre le Grand;** sous la direction de Jeannic Durand, Dorota Giovannoni et Ioanna Rapti. Paris, Musée du Louvre éd., Somogy éd. d'art, 2010. P. 120, 121.
- Schaffarik P. J.** Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach alien Mundarten. Ofen, 1826. S. 131.

- Shevelov G. J.* The Gospel of Reims and the History of the Serbo-Croatian Language. Xenia Slavica. Papers Presented to Gojko Ružičić on the Occasion of his 75-Birthday. Mouton the Hague-Paris, 1975. P. 185–192.
- Shevelov G. J.* A Historical Phonology of the Ukrainian Language. Heidelberg: Winter, 1979. P. 193–194.
- Silvestre de Sacy A.-I.* Magasin encyclopédique. T. 6. 5e annee. Paris: Millin. P. 457–458.
- Silvestre J.-B.* Paléographie Universelle. Collection de fac-simile d'écritures de tous les peuples et de tous les temps. Paris: Firmin Didot Freres, 1839–1841. 4e partie. P. 91–94.
- Storch H.* Skizzen, Scenen und Bemerkungen auf einer Reise durch Frankreich. Heidelberg: F. L. Pfahler, 1787.
- Stroieff S.* A MM. les Éditeurs de la Chronique de Champagne // La Chronique de Champagne. T. 2. Reims, 1837. P. 204–207; T. 3. Reims, 1838. P. 59.
- Thun L, Graf von.* Über den gegenwärtigen Stand der böhmischen Literatur und ihre Bedeutung. Prag, 1842. S. 27.
- Tommaseo N.* Dizionario estetico. Milan, 1859.
- Tyszyński A.* Biblioteka Warszawska. T. 3. Warszawa, год. S. 266.
- Tshernych P. J.* Historische Grammatik der russischen Sprache. Halle (Saale), 1957. P. 30.
- Verhun J.* L'Ukraine décrite par des Français. [s.n.]. [Dunkerque], 2001. P. 49–53.
- Völrner F.* Allgemeiner litterarischer Anzeiger. Leipzig, 1797. № 73. P. 752.
- Vostokov A. H.* Préface de l'Évangile d'Ostromir. Saint-Pétersbourg, 1843. P. IV–V.
- Westwood J. O.* Paleographia sacra pictoria. London, 1843.
- Wiszniewski M.* Historia Literatury Polskiej. T. 1. Kraków, 1840. S. 146.
- Z tradic slovanske kultury v Čechach / Sazava a Emausy v dejnach českej kultury.* Praha, 1975.

СЛОВНИКИ

- Лунде С. Б.* Материалы для сравнительного русского словаря. Буквы К выпуск первый. Варшава, 1845.
- Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 1–3. СПб, 1893–1912.
- Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. Т. 1–4. М.: Прогресс, 1986–1987.

Хрестоматії

- Німчук В.* Реймське Євангеліє XI ст. // Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.; НАН України, Ін-т укр. мови. Київ–Житомир, 2015. С. 119–123.
- Vondrak W.* Altkircheslavische Chrestomatie. Wien, 1910. P. 153–154.